

**JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
PEDAGOGICKÁ FAKULTA
HISTORICKÝ ÚSTAV FILOSOFICKÉ FAKULTY**

DIPLOMOVÁ PRÁCE

„A PONĚVADŽ PŘEDEŠLÝ VEJMĚNKÁŘ JEŠTĚ ŽIV JEST ... .“

**PROBLEMATIKA VÝMĚNKU NA TŘEBOŇSKÉM PANSTVÍ
V 18. STOLETÍ**

Vedoucí práce: doc. PhDr. Josef Grulich, Ph.D.

Autorka práce: Štěpánka Pecková

Studijní obor: D-NJ/SŠ

Ročník: 6.

2013

Prohlašuji, že jsem svou diplomovou práci vypracovala a sepsala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

České Budějovice, 23. 4. 2013

Štěpánka Pecková

Na tomto místě bych ráda poděkovala svému vedoucímu diplomové práce panu doc. PhDr. Josefu Grulichovi, Ph.D. za odbornou pomoc, cenné rady, připomínky, ochotu a trpělivost. Můj další dík patří pracovníkům Státního oblastního archivu v Třeboni, kteří mi byli nápomocni v průběhu bádání a ochotni vyjít vstříc ve všech požadavcích. Také děkuji pani Mgr. Vladimíře Fridrichové - Kunešové, která dohlédla na správnost diplomové práce po jazykové stránce a panu Ing. Michalovi Kopačkovi, který mi byl nápomocen při technických problémech s databází. Dále pak také děkuji své rodině, která mi svým vlídným přístupem, zázemím a podporou umožnila poklidné sepsání předložené práce.

ANOTACE

Předložená diplomová práce vznikla za podpory projektu Grantové agentury Jihočeské univerzity r. č. 130/2010/H (Společnost českých zemí v 17. až 20. století. Prostor ekonomické, sociální, kulturní a náboženské struktury českých zemí a jejich proměny v průběhu 17.-20. století).

Předkládaná diplomová práce se na příkladu třeboňského panství zabývá dobovou proměnou instituce výměnku a postavením výměnkářů a výměnkářek v průběhu 18. století na třeboňském panství, konkrétně v letech 1725-1735 a 1775-1785. K výzkumu byly využity dvě ze čtyř knih výměnkářských smluv uložených ve Státním oblastním archivu v Třeboni. Jako základní metodologické východisko pro analýzu konkrétních případů byla zvolena mikrohistorická metoda výzkumu. Předmětem badatelského zájmu se také stalo uplatňování konkrétních životních strategií v rodinném prostředí na venkově.

Cílem této práce bylo zjistit, jaké okolnosti ovlivňovaly vznik výměnku a z jakých důvodů byl požadován. Analýza volených životních postupů jednotlivých skupin odcházejících na odpočinek odhalila, že v chování osob na výměnku se odrážely nejen zažitě vzorce chování a jednání, ale i individuální strategie. Tento závěr bylo možné učinit i v případě zkoumání obsahové stránky výměnku. Výzkum poukazuje na rozdílnost možností, které se výměnkářům a výměnkářkám naskytly a dokládá, že výměnek neznamenal konec života, ale jeho dílčí etapu.

ANNOTATION

The presented thesis originated thanks to the support of the project of “Grantová agentura Jihočeské univerzity Nr. 130/2010/H (The society of Czech regions in 17th up to 20th century. The area of economical, social, cultural and religious structure of Czech regions and their transformations during the 17th-20th century).

The presented thesis is dealing with, on the example of Třeboň domain, the period transformation of the institute of the rent-charge and the position of retired peasants during the 18th century on the Třeboň domain, specifically in years 1725-1735 and 1775-1785. For the research there were used two from four books of rent-charge's contracts deposited in the Státní oblastní archiv (public regional archive) in Třeboň. There was chosen the micro historical method of the research as the basic methodological starting point for the analysis of particular cases. Also the exercise of certain lifelong strategies in the family environment in the country has become the subject of the explorational interest.

The goal of this thesis was to ascertain, which circumstances influenced the origin of the rent-charge and why it was required. The analysis of chosen lifelong advancements of individual groups leaving for the retirement revealed, that in the person's behavior in the rent-charge were reflected rooted models of behavior and action, but there was also possible to grasp even the individual strategies. It was possible to draw this conclusion even in the case of the investigation of the content aspect of the rent-charge. The research points out the difference of opportunities, which presented themselves to retired peasants and sustains, that the rent-charge did not mean the end of life, but its partial stage.

OBSAH

I. ÚVOD	8
I. 1. Literatura	12
<i>I.1.1. Dějiny výměnku</i>	12
<i>I.1.2. Dějiny venkova</i>	16
I.2. Pramenná základna	24
<i>I.2.1. Charakteristika pramenné základny</i>	24
<i>I.2.2. Zásady výzkumné databáze</i>	30
I.3. Panství Třeboň	31
<i>I.3.1. Panství Třeboň v literatuře</i>	31
<i>I.3.2. Vývoj držby třeboňského panství (15./16.-18. století)</i>	33
<i>I.3.3. Socioekonomická charakteristika regionu</i>	39
II. VÝMĚNEK V ZRCADLE ČASU	49
III. MOŽNOSTI ZABEZPEČENÍ VÝMĚNKEM	53
III. 1. Okolnosti vymezení výměnku	53
III. 2. Výměnkáři a jejich strategie	72
<i>III. 2. 1. Důvody stanovení výměnku</i>	82
III. 3. Obsah výměnku	86
<i>III.3.1. Naturální dávky</i>	86
<i>III.3.2. Byt</i>	88
<i>III.3.3. Zvířectvo</i>	90
<i>III.3.4. Polnosti</i>	91
<i>III.3.5. Zvláštní prostory</i>	93
<i>III.3.6. Služby</i>	94
<i>III.3.7. Hospodářský a jiný inventář</i>	94
<i>III.3.8. Finanční prostředky</i>	96
<i>III.3.9. Zaopatření</i>	97
IV. ZÁVĚR	103
V. SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY	109
V. 1. Prameny	109
<i>V. 1. 1. Archivní prameny</i>	109
<i>V. 1. 2. Dobové tisky</i>	109
<i>V. 1. 3. Vydané prameny</i>	109

V. 2. Literatura	109
VI. SEZNAM ZKRATEK	115
VII. SEZNAM TABULEK V TEXTU	117
VIII. SEZNAM PŘÍLOH	120
VIII. 1. Textové přílohy	120
VIII. 2. Obrazové přílohy	120
IX. PŘÍLOHY	122
IX. 1. Textové přílohy	122
IX. 2. Obrazové přílohy	127

I. ÚVOD

Stejně jako dnes, tak i v 18. století si lidé předávali své zkušenosti a poznatky z generace na generaci. Jelikož tehdy se venkovská populace nemohla spolehnout na sociální zabezpečení státem, musela být tato problematika řešena na úrovni rodiny, která svým stárnoucím a nemohoucím členům zajišťovala ochranu, péči a hmotné zabezpečení. Jistota ve stáří spočívala v odchodu na výměnek po předání usedlosti.¹

Ve své práci jsem se zaměřila na problematiku výměnku na třeboňském panství v průběhu dvou zkoumaných období 1725-1735 a 1775-1785 z hlediska právních a sociálních aspektů. Výzkum umožnila hlavně dobře zachovaná pramenná základna, kterou představují čtyři knihy výměnkářských smluv z třeboňského panství z let 1720-1788/1815.² Vzhledem k množství zápisů obsažených v knihách, muselo být vybráno určité zkoumané období. Volba konkrétních let byla ovlivněna požadavkem, aby mohlo být provedeno srovnání první a druhé poloviny 18. století. Proto musely být vybrány roky, které by svým sociálním, demografickým a hospodářským charakterem vykazovaly obdobné znaky. Po třicetileté válce se situace v zemi začala pomalu stabilizovat. V první polovině 18. století už lze hovořit o překonaných ztrátách, proto jako první období byla zvolena polovina dvacátých až třicátých let 18. století. Obdobná situace nastala po ukončení válečných poměrů vyvolaných kolem poloviny 18. století slezskými válkami a o něco později válkou sedmiletou. Tyto události rozhodly o volbě druhého desetiletí.

Úkolem diplomové práce je postihnout všechny aspekty problematiky výměnku v 18. století a ukázat, jak tato instituce fungovala na území třeboňského panství. Vzhledem k rozsáhlosti pramenů byla na základě metody sondy v kombinaci s komparativní metodou vybrána svrchu uvedená období, která budou podrobněji zkoumána za pomoci vytvořené databáze výměnkářských smluv.³ Pro první období byl vytvořen vzorek 392 smluv a pro druhé období 465 smluv, dohromady tedy bude pomocí databáze vyhodnoceno 857 smluv. Tyto dva reprezentativní vzorky umožní jak kvalitativní, tak kvantitativní vyhodnocení výsledků výzkumu.

---

¹ „V jiných společenských vrstvách se s výměnkem jako zjevem původním nesetkáváme.“ Josef MOŽUTA, *Výměnkářská otázka: sociálně právní úvaha se zvláštním zřetelem na osnovu občanského zákona*, Praha 1936, s. 6.

² SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1978, kniha č. 336; tamtéž, sign. OS Třeboň 1979, kniha č. 337; tamtéž, sign. OS Třeboň 1980, kniha č. 338; tamtéž, sign. OS Třeboň 27, kniha č. 300.

³ Databáze je blíže popsána v následující podkapitole I.2.2.

Dalším předmětem této práce budou možnosti a postupy, které lidé v 18. století volili a snažili se je aplikovat v rámci svého nejbližšího okolí. Vzhledem k absenci pramenů osobní povahy, které by umožnily dokázat jednání jednotlivých osob, je třeba na základě četnosti praktikovaného chování pomocí kvantitativního vyhodnocení dojít k odhalení určitých postupů. Předmětem badatelského zájmu se staly osobní strategie, které lidé, v tomto případě osoba výměnkáře či výměnkářky, volili v konkrétní situaci a tím pádem částečně postihnout i jejich mentalitu.

Předkládaná práce se zabývá výměnkem, na který je nahlíženo jako na zabezpečovací instituci, tedy prostředek sloužící k postarání se o praceneschopné jedince. Jeho podmíněnost vlastnictvím nemovitosti poukazuje na souvislost s otázkami právními, proto je pozornost nejprve věnována definicím výměnku, jeho právním aspektům, dále pak vývoji právních norem týkajících se této formy zajištění a dědické praxi při odchodu starého hospodáře.

Aby mohl být výměnek postihnut v komplexní rovině, nesmí být opomenuta otázka hospodářských dispozic usedlostí třeboňského panství. Proto bude snahou zjistit, jak se pohybovala cena chalup a gruntů ve srovnání dvou zkoumaných období. Hodnota chalupnických, selských a jiných stavení, stejně jako možnost prodeje či postoupení příbuznému nebo cizí osobě, by měla odpovídat hospodářsko-ekonomické situaci na panství, která úzce souvisela s demografickými poměry. Proto předmětem výzkumu bude, zda při postoupení usedlostí docházelo spíše k prodeji nebo bezplatnému převodu, a jestli tak hospodáři a hospodyně činili spíše ve prospěch příbuzné nebo cizí osoby. Vzhledem k volbě dvou stabilizačních období lze očekávat, že situace bude vykazovat konstantní tendence.

Hospodářská situace na panství jistě odrážela i perspektivy jednotlivých výměnkářů a nových majitelů, tudíž otázkou je, zda hodnota výměnku mohla představovat takové zatížení, že přesahovala cenu usedlostí. Domnívat se však, že by druhá strana přistoupila na ustanovení o výměnku, při kterém by nebyl nový hospodář schopen zajistit běžný chod hospodářství, nelze. Především vrchnost by tuto situaci ani nedovolila. Proto by bylo zajímavé zjistit, jaký poměr ceny usedlosti a rozsahu výměnku byl realizován. Vzhledem k tomu, že výměnek je charakterizován jako zatížení nemovitosti, nabízí se otázka, zda byl výměnek snižován například kvůli neúrodě či objevení nesplacených pohledávek starého hospodáře. Rozsah výměnku patrně odpovídal určitým poměrem ceně usedlosti a tudíž lze očekávat, že v případě

vyššího zadlužení byla zohledněna i tato situace. Proto i ve vyměření dávek mohlo docházet k jejich přízpůsobení vzhledem k okolnostem.

Avšak hlavním cílem předkládané práce je zaměřit se na osoby výměnkářů, jejich volené postupy a okolnosti nástupu na výměnek. Zde panuje velmi úzká souvislost s dědickou praxí, která byla v této situaci realizována. Pravidlem bylo postavit do čela usedlosti nejmladšího syna, který disponoval tímto právem. Hospodáři tento zvyk umožňoval stát v čele usedlosti co nejdéle. Mnohdy se však ani dospělosti svého nejmladšího syna nedožil. Proto lze očekávat, že pokud nastaly komplikace, pak bylo snahou hospodařících osob ustanovit majitelem nemovitosti jiného z potomků. Je třeba tedy zjistit komu a jakým způsobem byla usedlost předávána a jestli docházelo k předávání usedlosti po generacích v rámci jedné rodiny. Otázkou však zůstává, zda bude vůbec možné tento vývojový posun vypořádat. Jak upozornil Vladimír Procházka, usedlosti, na nichž by jeden rod seděl po staletí, jsou zcela vzácnou výjimkou.⁴ Snahou dále bude zjistit, zda se jednotlivé usedlosti dělily, poněvadž vrchnost dělení usedlostí neviděla ráda.

Pro nového hospodáře byl zcela určující obsah smlouvy, proto lze předpokládat, že pokud souhlasil s vyplacením a zajištěním svých sourozenců, musel tak učinit. Jak byly tedy splátky dědických podílů realizovány? Při posouzení, čím usedlost disponovala, se nabízejí dvě možnosti, a to finanční prostředky nebo hmotné potřeby (například dobytek, nářadí potřebné k fungování usedlosti). Je však možné, že se vyskytovaly i jiné způsoby. Lze se domnívat, že se současně dědily i pohledávky váznoucí na gruntech přes více generací, například musel-li hospodář vyplatit i své strýce nebo tety.

Důležitým cílem je pro třeboňské panství doložit, kdo vůbec na výměnek odcházel. Tedy, pro koho byl výměnek určen. Zda převažovaly spíše ženy, muži, či manželský pár. Tendencí mužů bylo pravděpodobně v čele usedlosti setrvat co nejdéle a na výměnek odcházely spíše ženy, avšak za předpokladu, že výměnek se jim nejevil jako výhodnější možnost. Proto se nabízí otázka, jak často ho užil původní hospodář a zda-li panovala rozdílnost v závislosti na zkoumaném období. I zde záleží na zjištěných strategiích, ale lze očekávat, že k vývojovému posunu dojde. Dále pak bude snahou zjistit kvalitu vztahů mezi původním a novým hospodářem. Patrně převažovaly dobré vztahy, ale jistě se vyskytovaly i problémy, protože mladá generace

---

⁴ Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963, s. 308.

mohla mít odlišné názory. Na druhou stranu starý hospodář představoval osobu, která svými zkušenostmi mohla pomoci při řešení obtížných situací vzniklých na usedlosti. Staré hospodyně zas mohly pomoci té mladé usnadnit chod domácnosti a přispět svou přítomností při výchově dětí. Proto pozornost bude zaměřena na otázku, zda byl při převodu usedlosti, spojeným s požadavkem na výměnek, upřednostňován rodinný příslušník nebo cizí osoba.

Ze zjištěných strategií vdov bude patrné, pokud se rozhodly odejít na výměnek, zda je následovaly i děti. V případě, že se výměnek vztahoval i na sourozence, bude dokázáno, zda byl výměnek institucí zabezpečující pouze přestárlé osoby nebo současně plnil sociální funkci. Každému jedinci v tehdejší společnosti bylo určeno jeho místo, tedy i výměnkářům. Pro otázku, zda byly jejich pozice výměnkem zhoršeny, je určující, jaké postavení a možnosti pro ně představovalo vedení usedlosti. Následně pak při volbě, zda ještě hospodařit či ne, mohla druhá varianta představovat zlepšení jejich situace. Je nutné si uvědomit, že odchodem na výměnek odpadly odstupujícímu hospodáři povinnosti vůči vrchnosti a státu. Jako otázka se také nabízí, zda na výměnek někteří hospodáři neodcházeli z prospěchu. Prostor je věnován také srovnání, jak instituce výměnku fungovala i v jiných oblastech.

Na základě vypracované databáze půjde současně o posouzení toho, co si lidé vymínhovali a zda je patrná odlišnost podle období. Pokud budou zjištěny změny mezi tím, co požadovali muži a tím, co ženy, nepůjde pravděpodobně o nijak výrazné rozdíly. Ačkoli mohlo docházet k uplatňování subjektivních potřeb každého z nich. Stejně tak jako v případě volby způsobu závislosti na novém hospodáři. Pokud si chtěli výměnkáři podržet jistý podíl své vůle a svobody, mohli požadovat oddělení od hospodářovy rodiny, nebo naopak žít jako její součást. Lze předpokládat, že na rozhodnutí se podílela ekonomická situace usedlosti a rodinné poměry.

Lze konstatovat, že smrt výměnkářů představovala pro nového hospodáře snížení nákladů a velkou úsporu, proto je otázkou zda docházelo ke konkrétním úpravám vyměřených dávek při úmrtí jednoho z páru. Podle toho, co bylo na usedlosti k dispozici, bude možné výměnek blíže specifikovat z hlediska věcí a užívání. Bude umožněno nahlédnout do domácností a hospodaření osob na výměnku. Lze říct, že i do kuchyní, poněvadž z přehledu požadovaných surovin je možné si učinit obraz o stravovacích zvycích venkovského obyvatelstva.

I. 1. Literatura

Problematice výměnku je pozornost věnována jak v zahraniční, tak i v české literatuře. Avšak většina prací se zaměřuje na století 16.-17. či 19.-20. Osmnácté století bývá opomíjeno a zůstává tak mimo centrální zájem badatelů. Přitom o nedostupnosti pramenů nelze hovořit, protože od 16. století vznikaly pozemkové knihy, které výměnky a jejich obsah evidovaly. Literaturu zabývající se problematikou výměnku lze rozdělit do dvou okruhů.

I.1.1. Dějiny výměnku

V českém prostředí byla výměnku věnována pozornost již na přelomu 19. a 20. století, a to především, v dílech Antonína Menouška⁵ a Cyrila Horáčka,⁶ kdy výměnek existoval ještě ve své praktické podobě. Avšak tyto práce se na něj zaměřují hlavně z hlediska právního. Na druhou stranu poskytují přehled vývoje výměnku a jak byl z hlediska různých nařízení upravován. Oba autoři se shodují na tom, že výměnek je v důsledku institucí kladnou a potřebnou. Cyril Horáček navíc ještě připojil i sociálně-historický pohled na výměnek. Tento zájem o problematiku vyplýval z prostředí agrárního hnutí. V této době docházelo k politickému sebeuvědomování statkářů, kteří pokud chtěli prosadit své zájmy, museli být obeznámeni se svou minulostí.

Pro studium výměnkářské otázky hraje důležitou roli problematika dědické praxe. Na počátku 20. století vznikla práce Josefa Salaby,⁷ která se zaměřuje především na vymezení a charakteristiku odúmrtního práva, poněvadž podle autora odpuštění odúmrtní povinnosti (úplné či podmíněné) znamenalo udělení plného práva dědického a také valnou proměnu práva sirotčího.⁸ Týmž autor se v první polovině 20. století zabýval i problematikou vzniku, významu a rozvoje pozemkových knih, které se ukázaly být základním pramenem pro studium této otázky.⁹ Josef Salaba se ve své práci zabývá především urbáři, ke kterým řadí svým způsobem i purkrechtní knihy, které označuje za předchůdce knih pozemkových. V souvislosti s jeho prací proto nesmí být

---

⁵ Antonín MENOŠEK, *Výměnek a jeho postavení při dražbě reální*, Praha 1898.

⁶ Cyril HORÁČEK, *Výmínek. Úvaha agrárně politická*, Praha 1900.

⁷ Josef SALABA, *Příspěvky k dějinám selského práva dědického v 17. století*, ČČH 12, 1906, č. 2, s. 191-197.

⁸ Tamtéž, s. 191.

⁹ J. SALABA, *Příspěvky ke kritice urbářů, pozemkových aj. knih, katastrů, map, starých účtů atd.*, SA 14, 1921, s. 1-31, SA 15, 1922, s. 1-16, SA 16, 1923, s. 1-44.

opomenuta studie Miloslava Volfa,¹⁰ který uvádí, že v některých registrech jsou uvedeny povinnosti vůči vrchnosti, typické pro urbáře, a naopak některé z nich obsahují údaje o změně držitelů usedlosti. Což má být zároveň dokladem, že urbáře jsou předchůdci gruntovnic, tedy pozemkových knih.

K pozdějším právně laděným pracím lze zařadit příspěvek Josefa Možuty,¹¹ jehož snahou bylo navázat na myšlenky Cyrila Horáčka. V podstatě svou pozornost věnoval výměnku z důvodu, že vydávané předpisy, včetně občanského zákoníku, ve svém obsahu ustanovení o výměnku neuváděly. Důvodem je nejednotnost, což dosvědčuje různými právními názory převzatými z literatury. Nezabývá se však pouze právní stránkou, ale i stránkou obsahovou. Zároveň upozorňuje na nedůvěřivost hospodářů v jinou možnou formu zaopatření na stáří, kterou představovala platba pojištění a následné vyplácení důchodu. Právně orientovaná práce Jaromíra Sedláčka také upozorňuje, že občanský zákoník se výměnkem nezabývá.¹² A stejně jako Josef Možuta označuje výměnek za reálné břemeno usedlosti.

Postupně jiný pohled na instituci výměnku můžeme pozorovat od šedesátých let 20. století zejména díky práci Vladimíra Procházky, který se na výměnek zaměřuje z hlediska požadovaných předmětů.¹³ Jeho osobu je nutno vyzdvihnout i v případě jeho druhého díla vycházejícího ze studia pozemkových knih.¹⁴ Podává nejen ucelený přehled a podrobnou charakteristiku tohoto pramene, ale zachycuje také široké spektrum právních záležitostí vzhledem k poddanému obyvatelstvu, a tím pádem i k výměnku. Dává podrobný přehled v oblasti typů poddanských nemovitostí a jejich ekonomické struktury. Ačkoli je jeho práce vymezena 16. a 17. stoletím, zmiňuje se autor v mnohých případech i o století osmnáctém. Náročnost, která vedla ke vzniku tohoto díla, lze spatřit ve skutečnosti, že Vladimír Procházka čerpal zásadně z primárních pramenů, tedy jednotlivých pozemkových knih. Je také znám jako objevitel nejstarší zachované vesnické pozemkové knihy u nás, jíž je kniha žitenického panství na Litoměřicku ze sedmdesátých let 15. století, nejspíš z roku 1472. Velký význam pro další studium má podrobný rozbor rodinného majetkového a dědického práva, kde rozlišil možnosti jednotlivých členů rodiny vzhledem k obývané nemovitosti.

---

¹⁰ Miloslav VOLF, *Vývoj gruntovní knihy ve světle zákonů a hospodářských instrukcí, ZČZA 8, 1939, s. 41-108.* Autor zastává názor, že gruntovní čili pozemkové knihy vznikly na základě knih městských.

¹¹ J. MOŽUTA, *Výměnkářská otázka*, Praha 1936; TÝŽ, *Praktické provádění výměnku a nástupnické smlouvy u nás*, VČAZ 19, 1942, s. 104-109.

¹² Jaromír SEDLÁČEK, *Právo výměnku v dějinném vývoji*, VČAZ 19, 1942, s. 101-104.

¹³ V. PROCHÁZKA, *Výbava a výměnek na české vesnici v 16. a 17. století*, ČL 49, 1962, s. 55-63.

¹⁴ TÝŽ, *Česká poddanská nemovitost*.

Ačkoli *Česká poddanská nemovitost* nebyla v historii první, která by se vyjadřovala k problematice tak všestranného pramene pro studium sociálních poměrů, jakým pozemkové knihy jsou, byla první, která se na otázku pozemkových knih zaměřila v takovém rozsahu. Ukázala, že na základě tohoto pramene lze prohloubit studium sociálních a hospodářských dějin venkovského obyvatelstva. Zvláště pak, pokud dojde k doplnění výzkumu o jiný druh evidenčního pramene, jako jsou urbáře, katastry a matriky, které umožní další srovnání. Ve stejné době, jako dílo Procházko, vznikla práce Josefa Hanzala,¹⁵ kde jde především o přehled typů pozemkových knih, chronologicky seřazených. Autor správně upozorňuje na to, že do této doby vzniklé práce o pozemkových knihách měly historický či právně-historický charakter.¹⁶

Velkým přínosem pro studium problematiky výměnku byl v sedmdesátých letech příspěvek Jarmily Šťastné,¹⁷ která se zaměřuje na postavení odstupujících hospodářů a na otázku, jaké důsledky pro ně výměnek měl. Z díla je patrný etnografický pohled. Ačkoli autorka uvádí, že jejím cílem není zabývat se otázkou vývoje samotného výměnku,¹⁸ na úvod se k této problematice vyjadřuje a text je místy právníckými záležitostmi doplněn. Výzkum byl soustředěn na oblast Podkrkonoší v období od sedmnáctého století až do století devatenáctého, přičemž charakter výměnku odpovídal specifikům zkoumané oblasti. Konkrétně vycházela ze studia postupních a trhových smluv, z matrik a z osobních výpovědí. Tím, že Jarmila Šťastná mohla své teorie ověřit porovnáním s pamětníky, došla i ke zjištěním, která by z trhových a postupních smluv nebylo možno vyčíst.¹⁹ Výjimečnost její práce tedy spočívá v opření se o metodu interviewu.

V souvislosti s pozemkovými knihami nesmí být opomenuta dvě díla, která se svým charakterem snažila navázat na studia Vladimíra Procházky s tím rozdílem, že autoři upozornili i na problematiku finančního hospodaření. Pro prostředí jižních Čech, konkrétně novohradské a českokrumlovské panství, vznikla práce Milana Holakovského, který se zabýval především zadlužeností usedlostí vůči vrchnosti, ale neopomíjí ani jiné věřitele.²⁰ Na konci 20. století se problematiky moravských

---

¹⁵ Josef HANZAL, *Současný stav a úkoly studia českých pozemkových knih*, SAP 14, 1964, s. 39-56.

¹⁶ Tamtéž, s. 56.

¹⁷ Jarmila ŠŤASTNÁ, *Výměnek a postavení výměnkářů v západním podkrkonoší*, ČL 58, 1971, s. 283-289.

¹⁸ Tamtéž, s. 283.

¹⁹ Tamtéž, s. 285.

²⁰ Milan HOLAKOVSKÝ, *Finanční hospodaření na selských gruntech v předbělohorských jižních Čechách*, JSH 62, 1993, s. 70-91.

pozemkových knih ujal Bronislav Chocholáč,²¹ který shrnul dostupné informace o pozemkových knihách a pomocí dalších pramenů prozkoumal ekonomické pochody na poddanských usedlostech pro oblast Moravy. Dílčí studie však vydal již na přelomu osmdesátých a devadesátých let. Zároveň upozorňuje i na problematiku pojmu pozemková kniha, neboť se můžeme setkat i s označením gruntovní kniha, které používal Miloslav Volf na rozdíl od Františka Vacka a Václava Černého.²² Bronislav Chocholáč se rozdělením pozemkových knih inspiroval u Vladimíra Procházky a přejal jeho dělení na knihy trhové (purkrechtní), sirotčí knihy, knihy smluv a sporů, knihy kšaftů a viniční knihy.²³

V devadesátých letech přispěl dílčí studií k výzkumu výměnku Hermann Zeitlhofer, který své výzkumy prováděl na území jihočeské farnosti Kapličky.²⁴ O několik let později se téma výměnku stalo předmětem práce Jaroslava Kozlíka,²⁵ který však do bádání zahrnul i zmínku o výměnku v krásné literatuře.²⁶ Tato možnost je především dána tím, že v centru jeho zájmu je období konce 19. století a počátku 20. století, kdy tato literatura vznikala. Na rozdíl od Jarmily Šťastné hodně vychází z právních děl. Jak je patrné z výše zmíněných studií, hojně využívaným pramenem pro studium stáří a výměnku jsou pozemkové knihy. Na tento fakt Jaroslav Kozlík ve své práci upozornil konstatováním, že „nejrozsáhlejším a základním pramenem pro studium výměnku jsou pozemkové knihy, kam byly většinou zapisovány jako součást notářsky tvořených trhových smluv“.²⁷

Poměrně frekventovaným přístupem je v zahraničí zkoumání výměnku z hlediska životního cyklu,²⁸ přičemž odchod starého hospodáře na výměnek je dán do souvislosti se sňatkem nového nabyvatele.

---

²¹ Bronislav CHOCHOLÁČ, *Selské peníze. Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 16. a 17. století*, Brno 1999.

²² Tamtéž, s. 20.

²³ Tamtéž, s. 23.

²⁴ Hermann ZEITLHOFER, *Das Ausgedinge am Beispiel der südböhmischen Pfarre Kapličky (Herrschaft Vyšší Brod), 1700 bis 1738*, JSH 65, České Budějovice 1996.

²⁵ Jaroslav KOZLÍK, *Výměnkářská otázka v Čechách v letech 1873-1912 na základě poznání výměnku ve vybraných obcích okresu Příbram*, Podbrdsko 7, 2000, s. 67-136.

²⁶ Blíže tamtéž, s. 76-78.

²⁷ Tamtéž, s. 68.

²⁸ Christine FERTIG, *Hofübergabe im Westfalen des 19. Jahrhunderts: Wendepunkt des bäurlichen Familienzyklus?* in: Christophe DUHAMELLE – Jürgen SCHLUMBOHM (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 65-89; Georg FERTIG, *„Wenn zwey Menschen eine Stelle sehen.“ Heirat, Besitztransfer und Lebenslauf im ländlichen Westfalen des 19. Jahrhunderts*, in: tamtéž, s. 93-121; H. ZEITLHOFER, *Die „eisernen Ketten“ der Heirat. Eine Diskussion des Modells der „ökonomischen Nischen“ am Beispiel der südböhmischen Pfarre Kapličky, 1640-1840*, in: tamtéž, s. 35-61.

1.1.2. Dějiny venkova

Výměnek je záležitostí související s dějinami venkova a agrárními dějinami, proto by venkovské prostředí, které dalo výměnku vzniknout, nemělo být opomenuto. Souviselo se starší tradicí, že se z hospodářských a sociálních dějin dostávaly do popředí dějiny zemědělství, spojené vždy se sociálními dějinami selského a rolnického obyvatelstva. Nově budovaný zemědělský archiv dával naději na určitou koncentraci provozního materiálu velkostatků a slibně se vyvíjející časopis pro agrární dějiny, který se z původního Agrárního archivu za redakce Josefa Kazimoura změnil v Časopis pro dějiny venkova, umožňoval pravidelné publikování badatelských studií a informací o rozvoji agrárního dějepisectví.²⁹ Časopisu Agrární archiv založenému v roce 1914 pod vedením Miloše Vystyda předcházela původně Selský archiv Vincence Praska, který byl vydáván v letech 1902-1907.³⁰

Novodobá vědecká podoba českého agrárního dějepisectví byla zformována historikem Václavem Černým, který úspěšně a dlouho vedl redakci Časopisu pro dějiny venkova, a zároveň působil jako ředitel Zemědělského archivu ministerstva zemědělství.³¹ V zemědělské historiografii byla patrná dvojí linie. Za první ta, která vycházela z hospodářských a sociálních poměrů poddaného rolnického obyvatelstva. Zdůrazněním lidského momentu a lidové mentality překonávala starší úzký a převážně právně historický pohled na dějiny selského a rolnického lidu. Druhou linií byla ta, která vycházela z pohledu zemědělských praktiků a odborníků a vyzvedávala nutnost studia jednotlivých odvětví zemědělské výroby a techniky v minulosti.³²

S Časopisem pro dějiny venkova souvisí dílo Kamila Krofta *Dějiny selského stavu*,³³ dovedené od počátku osídlení Čech, ačkoliv se zakládá na názorech Palackého doby, až po přelom 19. a 20. století. Souvislost zde představuje osobnost Miloše Vystyda, na jehož žádost psal Kamil Krofta své příspěvky do časopisu Agrární archiv.³⁴ Na problematiku selských dějin se orientuje i práce Josefa Pekaře *Kniha o Kosti*,³⁵ která je řazena k jednomu z prvních děl týkajících se českých agrárních dějin. Pro studium

---

²⁹ František KUTNAR - Jaroslav MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. Od počátků národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století*, Praha 2009, s. 763; k problematice agrárního dějepisectví se vyjadřuje také sborník *Podíl Františka Kutnara a agrárního dějepisectví na formování obrazu české minulosti* (=Z Českého ráje a Podkrkonoší, suplementum 4), Turnov 1998.

³⁰ F. KUTNAR – J. MAREK, *Přehledné dějiny*, s. 484.

³¹ Tamtéž, s. 767.

³² Tamtéž, s. 829.

³³ Kamil KROFTA, *Dějiny selského stavu*, Praha 1949².

³⁴ Tamtéž, s. 9.

³⁵ Josef PEKAŘ, *Kniha o Kosti*, Praha 1998⁵.

venkova představuje cennější část druhý díl jeho práce, který vychází ze studia berní ruly a později vzniklých katastrů, díky čemuž se více orientuje na poddanské poměry. S katastry a tedy i se studiem poddanských poměrů, úzce souviselo rozdělení venkovských obyvatel. Ti byli předně děleni na osedlé a neosedlé. Za pravé osedlé byli považováni sedláci a chalupníci. Hranice mezi těmito dvěma skupinami zaznamenala v druhé polovině 17. století změnu. Do této doby na Kostecku platilo, že chalupníkem je osedlý, který má $\frac{1}{8}$ až $\frac{1}{4}$, snad až $\frac{3}{8}$ lánu. Kdo měl víc, byl sedlákem. Později byl za sedláka považován ten, kdo vlastnil celý potah, tedy dva koně nebo dva voly.³⁶

V šedesátých letech 20. století byla vydána práce Aloise Míky *Poddaný lid v Čechách*,³⁷ která poskytuje podrobný nástin, jaká situace panovala na českých vesnicích a jak žili jejich obyvatelé. Pozornost je věnována zemědělství, sociálním otázkám, ale i právním poměrům. Pro tuto práci je důležitá díky informacím vztahujícím se k jednotlivým druhům zemědělského nářadí, jak vypadaly a jakou technikou se s nimi zacházelo. Dále pak poskytuje přehled o hospodářských zvířatech a pěstovaných surovinách. Umožňuje přiblížit poznání živého a neživého inventáře nacházejícího se na usedlostech.

O několik let později vyšla rozsáhlá studie Aleše Chalupy o venkovském obyvatelstvu.³⁸ Práci prezentuje jako celkový pohled na sociální strukturu té části venkovského obyvatelstva, která vlastnila nemovitý a berní podléhající pozemkový majetek. Zároveň ale upozorňuje, že tyto údaje z tereziánského katastru nejsou obrazem českého venkova, neboť jsou tam zahrnuta i města.³⁹ Z tohoto dělení pak dále vychází i zbytek jeho práce. O výměnku se zmiňuje v souvislosti s předáním usedlosti v závislosti na postavení hospodářových dětí.⁴⁰ Na příkladech, které uvádí v souvislosti s podruhy, lze vidět jistou podobnost s výměnkáři, ale autor sám to neuvádí.⁴¹ Aleš Chalupa je ale především znám jako autor edice tereziánského katastru, který umožňuje zkoumání hospodářské a sociální struktury v Čechách.⁴²

---

³⁶ Tamtéž, s. 200-201.

³⁷ Alois MÍKA, *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, Praha 1960.

³⁸ Aleš CHALUPA, *Venkovské obyvatelstvo v tereziánských katastrech (1700-1750)*, SNM, řada A-Historie 23, 1969, s. 197-375.

³⁹ Tamtéž, s. 249-251.

⁴⁰ Tamtéž, s. 279-280.

⁴¹ Tamtéž, s. 286. Na to, že výměnkáři byli postaveni na rovinu tzv. Inwohner upozorňuje i H. ZEITLHOFER, *Arbeit und Alter in ländlichen Gesellschaften der Frühen Neuzeit. Die Erwerbstätigkeit im Alter zwischen eigenem Besitz und den Zwängen einer „Ökonomie des Auskommens“* in: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1, Berlin 2008, s. 31-54; zde s. 41.

⁴² A. CHALUPA (ed.), *Tereziánský katastr český. Sv. 1, Rustikál (kraje A-CH)*, Praha 1964.

Důležité dílo pro dějiny venkova představuje kniha Josefa Petráňe *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*,⁴³ neboť autor zkoumá dějiny venkova z pohledu mikrohistorie. Josef Petráň charakterizuje jako předmět mikrohistorie v první řadě každodennost, která v žitých dějinách převažuje. Dále konstatuje, že nejde však jen o sám příběh individuálního života v jeho zdánlivé nicotnosti z hlediska globální historie. V antropologickém chápání jde právě o člověka, lidské postoje a chování v sociálním dobovém kontextu. Mikrohistorický postup objevuje vlastního tvůrce lidského příběhu, jenž se dostává do středu pozornosti.⁴⁴ K otázce a významu mikrohistorie vznikla již v roce 2001 teoretická práce Josefa Grulichy *Zkoumání „maličkostí“*.⁴⁵ Josef Petráň ve svém dřívějším významném díle *Poddaný lid*⁴⁶ soustředil svou pozornost především na otázku postavení poddaných ve společnosti a vývoji populace.

Literatura týkající se sociálních dějin použitá při této práci, byla z velké části zastřešena mezi lety 1992-1999 probíhajícím česko-rakouským výzkumným projektem s názvem „Soziale Strukturen in Böhmen, 16.-19. Jahrhundert“. Svou osobou ho zaštilil Michael Mitterauer a konkrétní výzkumy prováděli uvedení autoři Markus Cerman, Hermann Zeitlhofer, Sheilagh Ogilvie, Eduard Maur, Alice Velková, Josef Grulich a Dana Štefanová.⁴⁷

Zahraniční badatelé představovali především dílnu autorů spojenou s výše uvedeným projektem. Na uvedená témata nahlízejí z několika perspektiv, avšak v rámci předkládané práce se lze zmínit pouze o nejvýznamnějších badatelích v oblasti. V osmdesátých letech 20. století vznikla studie Michaela Mitterauera, který svou pozornost zaměřil na problematiku stáří.⁴⁸ Proces stárnutí charakterizuje spíše jako antropologickou konstantu než jako nevyhnutelný životní osud lidí.⁴⁹ Ve své práci postihuje strategie všech společenských vrstev v tomto životním období. Podle jeho slov, příchod stáří představitelé šlechty v některých případech řešili tak, že převedli svůj

---

⁴³ Josef PETRÁŇ, *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, Praha 2011. Toto dílo vyšlo již dříve ve více vydáních a přepracovaných verzích: TÝŽ, *Příběh Ouběnic v podblanické krajině (do roku 1918)*, Ouběnice 2000; TÝŽ, *Příběh Ouběnic. Mikrohistorie české vesnice do roku 1918*, Praha 2001; TÝŽ, *Dvacáté století v Ouběnicích: soumrak tradičního venkova*, Praha 2009.

⁴⁴ Tamtéž, s. 13.

⁴⁵ Josef GRULICH, *Zkoumání „maličkostí“: Okolnosti vzniku a významu mikrohistorie*, ČČH 99, 2001, s. 519-546.

⁴⁶ J. PETRÁŇ, *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, Praha 1964.

⁴⁷ Blíže k projektu J. GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16.-18. století*, České Budějovice 2008, s. 8-9.

⁴⁸ Michael MITTERAUER, *Familienwirtschaft und Altersversorgung*, in: Michael MITTERAUER – Reinhard SIEDER, *Vom Patriarchat zur Partnerschaft*, München 1984³, s. 187-210.

⁴⁹ Tamtéž, s. 187.

majetek vybranému klášteru, aby se mohli oddat duchovní spáse. Ze strategie sedláků je opět patrné, že instituce výměnky byla provázána se stářím.⁵⁰ U sociální vrstvy čeledínů zabezpečení na stáří nepředstavovalo v podstatě žádný problém, poněvadž věkový průměr této vrstvy nepřesahoval třicet let. Na druhou stranu největší potíže způsobovalo stáří podruhům, kteří byli odkázáni na milost ostatních a v 17. a 18. století představovali hlavní sociální problém. Řemeslníci mohli i ve stáří vykonávat svou původní činnost, pokud nebyla hodně fyzicky náročná.⁵¹ Zmiňuje se i o povolání úředníků, se kterým je spojen vznik penzijního pojištění na počátku 20. století.⁵²

Výzkumy prováděné v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let Eduardem Maurem, týkající se hospodářské síly komorního velkostatku v Čechách, zvláště zemědělství a lesnictví, byly společnosti prezentovány až na počátku devadesátých let 20. století.⁵³ V době vzniku berní ruly se komorní velkostatek v Čechách skládal z dvanácti panství, administrativně spojených po dvou, případně po třech pod správou jednoho hejtmána. Byl to komplex geograficky značně rozmanitý, jehož jednotlivé části se vzhledem k potřebám zemědělské výroby navzájem dosti výrazně odlišovaly.⁵⁴ Práce tak přináší zejména pestrý materiál pro další komparaci.

Dalším zahraničním autorem s podobným pohledem na danou problematiku jako Michael Mitterauer je Hermann Zeitlhofer, který ve svém díle *Arbeit und Alter in ländlichen Gesellschaften der Frühen Neuzeit*⁵⁵ uvádí, že díky boomu, které téma stáří a stárnutí zažilo v posledních letech, je stále požadováno. Předpokládá, že větší část starších lidí nepracovala do dosažení určitého věku, ale tak dlouho, jak mohla.⁵⁶ Stejně jako Michael Mitterauer se zmiňuje jak o starých lidech s vlastním majetkem, tak lidech bez majetku. Uvedené dělení má své opodstatnění, protože staří lidé bez opory v majetku a bez zabezpečení výměnkem či jinou formou byli odkázáni na svou schopnost pracovat i ve stáří. Výjimečností tohoto díla je, že autor zkoumal i seznamy chudých, aby z nich mohl zjistit věk a případnou přivýdělečnou činnost, z nichž vytvořil tzv. Armenstatistik a zhodnocoval seznamy chudých, kde byly tyto činnosti uvedeny.⁵⁷

---

⁵⁰ Tamtéž, s. 192, 194.

⁵¹ Tamtéž, s. 200-201.

⁵² Blíže tamtéž, s. 207.

⁵³ Eduard MAUR, *Zemědělská výroba na pobělohorském komorním velkostatku v Čechách*, Praha 1990 (=Prameny a studie 33), s. 3-129.

⁵⁴ Tamtéž, s. 16.

⁵⁵ H. ZEITLHOFER, *Arbeit*.

⁵⁶ Blíže tamtéž, s. 31-32.

⁵⁷ Tamtéž, s. 46-48.

S prostředím venkova souvisí dědická praxe, kterou se zabýval Eduard Maur, jehož práce podává přehled o formách a typech dědictví.⁵⁸ Upozorňuje na to, že dědická praxe panující u nás má svůj původ již ve středověku a úzce souvisí s německou oblastí. Navazuje přitom na knihu Vladimíra Procházky *Česká poddanská nemovitost*. Z hlediska dědického práva se na převod usedlosti zaměřuje Josef Grulich v příspěvku *Poddanská nemovitost a dědické právo na Tábořsku*.⁵⁹ Jeho práce je cenná nejen z důvodu rozboru dědické praxe, ale zároveň i díky výzkumu postupů lidí při nabývání usedlosti, poněvadž i koupě a prodej měla své závazné kroky, které učinily nabytí platným. Pro výzkum předávání usedlostí se jako důležitý ukázal být tereziánský katastr, který k tomuto účelu využili Markus Cerman a Eduard Maur pro svou studii *Proměny venkovských sociálních struktur*.⁶⁰

V poslední době je kladen důraz na dějiny venkova z aspektu sociálního a demografického. Z této perspektivy je třeba se zmínit o třech klíčových monografiích. První z nich představuje práce Josefa Grulicha *Populační vývoj*,⁶¹ kde autor předkládá celkový přehled populační situace pro oblast jižních Čech z hlediska životního cyklu venkovského obyvatelstva v rozsáhlém období 16.-18. století. Pro svou práci využil velké množství různých pramenů, které mu umožnily dostatečnou komparaci, a hlavně vytvoření takového reprezentativního vzorku, kterým lze poskytnout objektivní pohled na provázanost populačního vývoje s životním cyklem. Pohyb populace zkoumal především v souvislosti s třicetiletou válkou, morovými epidemiemi, hladomory a jejich vlivem na ekonomický, sociální a demografický vývoj. Jako zlom pro demografický vývoj určuje přelom 17. a 18. století.⁶² Práce se dále zaměřuje na určení doby, do kdy si hospodáři usedlosti drželi a neopomíjí ani otázku stáří. Význam lze navíc spatřit v tom, že autor dokázal, že výzkum venkovské rodiny nelze realizovat bez studia životního cyklu.

Druhou klíčovou monografií je práce Dany Štefanové *Erbschaftspraxis*,⁶³ která se podrobně zabývá českým dědickým právem. Na základě výzkumu berní ruly z roku

---

⁵⁸ E. MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen im 16.-18. Jahrhundert*, HD 20, 1996, s. 93-118.

⁵⁹ J. GRULICH, *Poddanská nemovitost a dědické právo na Tábořsku. Vřesecká rychta v letech 1625-1825*, JSH 65, 1996, s. 34-42.

⁶⁰ Markus CERMAN – Eduard MAUR, *Proměny venkovských sociálních struktur v Čechách 1650-1750*, ČČH 98, 2000, s. 737-774.

⁶¹ J. GRULICH, *Populační vývoj*.

⁶² Tamtéž, s. 359.

⁶³ Dana ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen, 1558-1750*, Wien 2009.

1654, tereziánského katastru z roku 1722 a soupisu poddaných podle víry z r. 1651, se snaží předložit přehled venkovských sociálních struktur na panství Frýdlant v severních Čechách a za použití dalších pramenů doložit strategie v oblastech převodu usedlosti, výměnku, a dalo by se říci určitého přežití v rámci obce. Zaměřila se i na otázku společenského postavení poddaných, měřítkem přitom byl počet tažného dobytka a krav. Její dílo poskytuje poměrně odlišný pohled na transfer usedlosti, poněvadž ho spojuje především s dědickou praxí. Touto problematikou se autorka zabývá i ve svém dříve vydaném díle *K aspektům role příbuzenských vztahů*.⁶⁴

K problematice dědického práva se vyjadřuje i studie Alice Klášterské-Velkové,⁶⁵ která jako primární pramen použila pozemkové knihy, dále pak matriky a soupisy poddaných, díky nimž provedla rekonstrukci rodiny a znázornila, jaká strategie byla uplatňována při dědickém právu a jak byli zabezpečováni rodiče odcházející na výměnek. Problematiku dále rozvedla ve své studii *Proměny venkovské společnosti*.⁶⁶ Neopomíjí zde však ani otázku příbuzenských vztahů či dědického práva a převodů usedlostí, kde zjistila, že v 18. století převody nepřibuzným osobám nepřekročily hranici 20 %.⁶⁷ Téma výměnek souvisí především s problematikou stáří a zabezpečení ve stáří. Nutno však podotknout, že ne pouze s ním, protože výměnkem se zabezpečovali i jiní členové rodiny, nejen staří rodiče.⁶⁸ Její významnou monografii, vycházející z předchozích děl, představuje *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?*⁶⁹ V centru jejího bádání stojí jednotliví lidé a jejich rodiny ze západočeského panství Štáhlavy v průběhu let 1651-1850. Jak sama uvádí, hlavním tématem práce je poddanská venkovská rodina, její utváření, struktura, funkce, strategie i podmínky a možnosti jejich členů dosáhnout určité sociální pozice. Primární otázkou pak je, zda mohl jedinec v průběhu svého života změnit své sociální zařazení, které získal narozením, a za jakých

---

⁶⁴ TÁŽ, *K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558-1750*, HD 22, 1998, s. 107-144.

⁶⁵ Alice KLÁŠTERSKÁ, *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a první polovině 19. století*, HD 21, 1997, 95-132.

⁶⁶ Alice VELKOVÁ, *Proměny venkovské společnosti v letech 1700-1850*, ČČH 105, 2007, s. 809-857.

⁶⁷ Tamtéž, s. 830.

⁶⁸ Jak například poukazuje ve své studii J. GRULICH, *Das ländliche Ausgedinge in der Frühen Neuzeit. Ein Beitrag zur Problematik der Wahrnehmung sozialer Kategorien im 17. und 18. Jahrhundert*, in: Václav BŮŽEK – Dana ŠTEFANOVÁ (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-antropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001 (=OH 9), s. 345. Nebo TÝŽ, *Populační vývoj*, s. 341.

⁶⁹ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009.

podmínek.⁷⁰ Práce Alice Velkové je podrobněji zaměřena, avšak na rozdíl od práce Josefa Grulichy zde chybí rozsáhlejší srovnání s jinými oblastmi.

Lze pozorovat, že téma stáří se již dostalo do povědomí historiků a historiček jako badatelský zájem. Alice Velková však ve svém díle *Fenomén stáří ve venkovské společnosti*⁷¹ upozorňuje na fakt, že „postavení starých lidí v tzv. starém demografickém režimu nebyla u nás dosud věnována příliš velká pozornost“, což odůvodňuje tím, že „zkoumání této vrstvy naráží na četné obtíže. Lidé, kteří přestali být ekonomicky produktivní, unikají často z evidence pramenů. Nelze než souhlasit, že zkoumání problematiky stáří je pro bádání náročné, zvláště v souvislosti s dohledáním ekonomicky neproduktivních osob. Autorka na základě gruntovních knih chtěla zjistit, kdy se lidé považovali za staré. Došla k závěru, že průměrný věk mužů při odchodu z čela usedlosti byl 70 let, ale „že pojem „stáří“ nelze spojovat s určitým konkrétním věkem. Za staré či věkem sešlé se spíše považovali lidé, kteří z nějakého důvodu odcházeli z aktivního ekonomického života na výměnek a uvolňovali tak místo mladší generaci. Pojem „starý“ se mohl používat i jako určité synonymum slova bývalý (například starý hospodář) či prostě jako prvek odlišující dvě osoby téhož jména-otce a syna. Skutečné stáří nehrálo příliš velkou roli“.⁷² Stejně jako Hermann Zeitlhofer spojuje Alice Velková stáří s chudobou.⁷³ Dále se zabývala výchozím a konečným sociálním postavením mužů a žen.⁷⁴

Ve svém dalším díle *Staré ženy ve venkovské společnosti* stojí v popředí kromě stáří i ženy.⁷⁵ Upozorňuje na fakt, že stáří nebylo obdobím snadno dosažitelným, tak jako dnes a snaží se ho „odmytizovat“ ve třech bodech: společné žití více generací nepředstavovalo pro západní Evropu typický model, stáří nebylo vždy vnímáno jako úctyhodné období a především ženy nebyly ve stáří hodnoceny pozitivně. Vývoj v pohledu na stáří představuje odůvodnění, proč ani v instituci výměnku nelze vidět solidaritnost a shovívavost či pouhé sociální zabezpečení ze strany dětí, neboť se

---

⁷⁰ Tamtéž, s. 10.

⁷¹ TÁŽ, *Fenomén stáří ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK (edd.), *Studie k sociálním dějinám 6*, 2001, Kutná Hora-Praha-Opava 2001, s. 145-156.

⁷² Tamtéž, s. 145-147.

⁷³ „Alter und Armut wurden hier zu Synonyma.“ H.ZEITLHOFER, *Alter*, s. 203.

⁷⁴ Srov. A.VELKOVÁ, *Fenomén*, s. 153.

⁷⁵ TÁŽ, *Staré ženy ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Zdeněk HOJDA – Marta OTTLOVÁ – Roman PRAHL (edd.), *Věché stáří, nebo zralý věk moudrosti? Sborník příspěvků z 28. ročníku symposia k problematice 19. století*. Plzeň, 28. února-1. března 2008, Praha 2009, s. 204-226. Dále blíže k postavení žen Sheilagh OGILVIE, – Jeremy, EDWARDS, *Ženy a „druhé nevolnictví“ v Čechách na počátku novověku*, HD 22, 1998, s. 5-49.

především jednalo o smluvní vztah na bázi hypotéky mezi dvěma stranami, ať příbuzného či nepříbuzného. Co se týče žen, lze pátrat po jejich možnostech a strategiích: v jejich životech průsečíky se stáří tvoří vdovství, osamělost a chudoba.⁷⁶

Otázku vdov a vdovství zahrnuje do svých výzkumů také Markéta Skořepová,⁷⁷ která na problematiku nahlíží především z pohledu jejich postavení ve společnosti, přičemž vychází ze svých předchozích výzkumů týkajících se společenských struktur.⁷⁸ Touto problematikou se zabývá na příkladu městečka Nový Rychnov pro období první poloviny 19. století. Vzhledem k tomu, že pozornost byla zaměřena také na rodiny majitelů usedlostí, poskytla práce řadu inspirativních podnětů.

Pokud majitel usedlosti nebyl schopen dále hospodařit nebo měl jiný důvod pro ukončení svého působení v čele nemovitosti, musel ji někomu předat. Převod mohl být v některých případech podmíněn svatbou majitelova či majitelčina dítěte, většinou syna.⁷⁹ V souvislosti se sňatky se uvádí princip tzv. Nische modelu,⁸⁰ jehož podstatou je, že vzhledem k ekonomickým podmínkám, které nedovolily zdaleka všem lidem uzavřít manželství, je manželství chápáno jako privilegium. Podle tohoto modelu museli mít muži ještě před uzavřením sňatku vybudovanou určitou pozici, neboli existoval „Kette zwischen Erbschaft und Reproduktion“.⁸¹ Tím pádem byl sňatek uskutečňován až po předání usedlosti. Řada badatelů, například Hermann Zeitlhofer, Georg Fertig a Christine Fertig⁸² či Alice Velková s tímto nesouhlasí. Na základě svých výzkumů jsou toho názoru, že sňatek byl spíše podpůrným prostředkem a motivací hospodáře k tomu, aby předal usedlost svému nástupci než naopak.⁸³

Literatura vztahující se k problematice dějin venkova a výměnku je obsáhlá, proto tato práce připomíná díla nejpodstatnější, která poskytují nejen řadu inspirativních

---

⁷⁶ Blíže A. VELKOVÁ, s. 204 -206.

⁷⁷ Markéta SKOŘEPOVÁ, *Venkovské vdovy a jejich postavení v rámci rodinných a sociálních struktur. Situace na panství Nový Rychnov v první polovině 19. století*, České Budějovice 2009 (diplomová práce HÚ JU); TÁŽ, *Vdovy a vdovství ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov v první polovině 19. století*, České Budějovice 2010 (rigorózní práce HÚ JU).

⁷⁸ TÁŽ, *Struktura venkovských domácností v Novém Rychnově v první polovině 19. století*, HD 32, 2008, s. 54-104.

⁷⁹ Blíže A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 220.

⁸⁰ Podrobněji se tomuto pojmu věnuje studie H. ZEITLHOFER, *Die „eisernen Ketten“*.

⁸¹ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 373; pojem „Kette zwischen Erbschaft und Reproduktion“ uvádí též G. FERTIG, *„Wenn zwey Menschen“*, s. 94.

⁸² Blíže k problematice tohoto pojmu CH. FERTIG, *Hofübergabe*, s. 80-81.

⁸³ Blíže tamtéž, s. 83-85; G. FERTIG, *„Wenn zwey Menschen“*, s. 117-118; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 373-374; H. ZEITLHOFER, *Die „eisernen Ketten“*, s. 54-56.

metodologických postřehů, ale současně i dostatek materiálu pro komparaci. Přesto uvedený přehled prozkoumané literatury poskytuje dostatek prostoru pro další bádání.

I.2. Pramenná základna

I.2.1. Charakteristika pramenné základny

Základní pramen pro studium a zkoumání výměnkářské otázky na třeboňském panství v 18. století představují čtyři knihy výměnkářských smluv z let 1720-1747, 1748-1756, 1757-1773 a 1774-1788/1815. Soubor těchto knih se nachází ve Státním oblastním archivu v Třeboni,⁸⁴ kam byl stejně jako knihy pozemkové po roce 1848 převeden nejprve k okresním soudům a odtud pak do SOA.⁸⁵ Knihy výměnkářských smluv představují speciální typ pozemkových knih. Další řadou jsou knihy svatebních smluv, které jsou využívány hlavně ke studiu problematiky sňatků.⁸⁶ O významu pozemkových či gruntovních knih⁸⁷ pro studium hospodářských a sociálních dějin venkovského obyvatelstva bylo pojednáno již v předchozí kapitole.

K obsahu a významu výměnkářských smluv v rámci pozemkových knih se vyjadřuje Vladimír Procházka knihou *Česká poddanská nemovitost*.⁸⁸ Pozemkové knihy charakterizuje jako „typickou instituci českého práva, které obsahují zápisy právních poměrů jednotlivých vesnických poddanských nemovitostí“.⁸⁹ Vedle osvětlení jednotlivých typů poměru poddaných k půdě objasňují v mnohém instituce majetkového a rodinného práva odjinud neznámé, takže jejich rozbor přinesl úplně nové položky pro celkový systematický výklad vývoje práva v našich zemích. Zároveň ale upozorňuje na to, že jsou „prvořadým materiálem pro studium sociálních poměrů vsi vůbec“, ale s tím ohledem, že „nezachycují osudy právě nižších vrstev poddanské třídy, zvláště poddruhy, čeledí a chudinu všeobecně, nýbrž jsou pramenem pro vrstvy majetné“.⁹⁰

---

⁸⁴ SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1978, kniha č. 336; tamtéž, sign. OS Třeboň 1979, kniha č. 337; tamtéž, sign. OS Třeboň 1980, kniha č. 338; tamtéž, sign. OS Třeboň 27, kniha č. 300.

⁸⁵ M. VOLF, *Vývoj*, s. 43.

⁸⁶ Této problematice se pro třeboňské panství věnovala ve své diplomové práci Jana MRÁZKOVÁ, *„Přislíbují sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.“ Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera - panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*, České Budějovice 2005 (diplomová práce HÚ JU).

⁸⁷ Toto pojmenování užívá M. VOLF, *Vývoj*.

⁸⁸ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 435-452.

⁸⁹ Tamtéž, s. 5.

⁹⁰ Tamtéž, s. 11-13.

Vladimír Procházka konstatuje, že pro vesnické prostředí převažovaly jednotlivé zápisy, poněvadž zápis v knize je mnohdy jediným písemným zachycením ústní smlouvy, a za předpokladu, že ústní uzavírání smluv patřilo v některých oblastech k obvyklým způsobům, zvláště pak u drobných rolníků, představuje samo založení knih pro právní jistotu zvláště důležitý akt.⁹¹

Nejběžnějším typem je pozemková kniha, zaznamenávající na reálných foliích zápisy jednotlivých usedlostí. Po prvním zápisu usedlosti sem byly vkládány všechny další doplňující záznamy, které se k ní vztahovaly. Především se jednalo o změny majitelů, převody a koupě usedlostí, ale také o prodeje a koupě jednotlivých pozemků, o pohledávky a závazky vázající na usedlosti. Vedle základních pozemkových knih, které zaznamenávají majetkoprávní změny na zakoupených poddanských usedlostech, se záhy vyvinuly další, speciální typy knih.⁹² Nejobvyklejší byly v raném novověku patrně knihy trhové, knihy kšaftů, svatebních smluv, listin, sirotčí registra.⁹³ Pro pozemkové knihy v užším slova smyslu i pro speciální typy knih se někdy užívá označení gruntovnice, protože předmětem obou je grunt jako celek.

Vzhledem k tomu, že výměnkářské knihy jsou příbuzné knihám pozemkovým, shodují se v některých formálních znacích.⁹⁴ Pro třeboňské panství se vyskytují speciální knihy, do kterých byly smlouvy týkající se výměnku zapisovány.⁹⁵ V některých částech vykazují shodné znaky jako pozemkové, avšak zcela chybí doplňující záznamy týkající se osudu usedlostí. Zaznamenávány byly také pouze některé dluhy. Pozemkové knihy proto lze chápat jako komplexnější materiál pro studium, ať už je používán název gruntovnice či jiný. Proto nelze než souhlasit, že tyto knihy jsou základem pro studium poměrů na venkově, avšak je škoda, že záznamy jsou ovlivněné hospodářskou situací jednotlivých usedlostí. Poněvadž kdo neměl co předat, nemohlo dojít k provedení zápisu.

Na pramen je i přesto třeba pohlížet s kritikou. K uvedeným údajům je třeba přistupovat s vědomím, že ne všechno v nich zapsané je pravdivé. Není tím myšleno, že

---

⁹¹ Tamtéž, s. 33.

⁹² Josef Hanzal navrhuje pro knihy 16. století tento způsob dělení rustikálních pozemkových knih: purkrechtní (trhové) knihy, knihy kšaftů a inventářů, odúmrtní knihy, sirotčí knihy, knihy sporů a narovnání, viniční (horenské knihy). Podotýká ovšem, že takto přesně vyhraněných knih byla jen menšina, protože většinou byla na panstvích vedena jen jedna kniha, do níž byly zapisovány všechny typy zápisů. J. HANZAL, *Současný stav*, s. 55.

⁹³ Miroslav VOLF, *Výsledky soupisu gruntovních knih ve Středočeském kraji*, SAP 16, 1966, s. 50-127; zde s. 97-127.

⁹⁴ M. VOLF, *Vývoj*, s. 44.

⁹⁵ Srov. tamtéž, s. 84-86.

by si zapisovatelé společně s hospodáři a hospodyněmi vymýšleli cokoliv. Předně bývají problematická data, která mohla být upravována podle nastalé situace. Místo provedení data mohlo být vynecháno a údaj vepsán dodatečně. O čemž svědčí smlouvy, kde už k dopsání nedošlo. Dále nemuselo být úplně vše uváděno, protože podle rozsahu zápisu se odváděly poplatky. Tudíž si někteří mohli nechat zapsat pouze to nejdůležitější. Také se nelze spoléhat na to, že jde o veškeré dohody. Na panství jich mohlo být uskutečněno více, jen nebyly zapsány do výměnkářských knih.

Pro zkoumání problematiky výměnku v této práci byly podrobně využity dvě knihy, a to pro léta 1720-1747 a 1774-1788/1815. Ačkoli je první kniha⁹⁶ na titulní straně datována rokem 1720, její první záznam se vztahuje až k roku 1725. Jednotlivé smlouvy jsou v této knize chronologicky seřazené. Datace zmiňuje jak rok vzniku smlouvy, tak přesné datum zápisu do výměnkářské knihy. Pokud je tedy nadepsán jako rok vzniku rok 1725, smlouva byla zapsána do knihy v roce 1726.⁹⁷ Výjimku tvoří jedna smlouva, zapsaná v roce 1728, která je vznikem datovaná též do roku 1728, tedy ne do roku 1727, jak bylo obvyklé.⁹⁸

Úplný zlom ve výše popsáném systému tvoří rok 1730, kdy poslední tři smlouvy z roku 1729 jsou již datované rokem 1730 a tím se shodují i s rokem zapsání.⁹⁹ Tento systém byl zachován po celé zkoumané období až do roku 1735. Během let 1733 a 1734 chybí veškeré zápisy, a po roce 1732 následuje hned rok 1735. V porovnání s mladším zkoumaným obdobím bylo zjištěno, že v letech 1725-1735 se vyskytovalo mnohem větší množství smluv bez udání datace zápisu do výměnkářské knihy. Celkem se jednalo o patnáct smluv, z nichž ve starším období vzniklo jedenáct. Lze z toho vyvodit, že na udávání doby se v některých případech příliš nelpělo, ale vzhledem k celkovému množství prozkoumaných zápisů, může být konstatováno, že se jedná o malý zlomek.

Po celé první desetiletí lze také pozorovat, že opisy smluv vznikaly pouze během dvou určitých měsíců, a to ledna a listopadu. K vysvětlení této praxe může napomoci teorie Jana Brtvína z Ploskovic, který uvádí, že „gruntovní registra byla zakládána především v zimě, protože „k jejich založení potřebuje organisovati výslechy rychtářů, pamětníků a ovšem i přímých podílníků posledních majetkových proměn, tedy vlastně celého panství a k tomu ovšem jindy než v zimě tehdejší sedlák času neměl“. Z jeho díla

---

⁹⁶ SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1979, kniha č. 337.

⁹⁷ Tamtéž, smlouva ze dne 3. 1. 1726, grunt Matauše Vojty.

⁹⁸ Tamtéž, smlouva ze dne 16. 1. 1728, grunt Bartoše Mišky.

⁹⁹ Tamtéž, smlouva ze dne 23. 1. 1730, grunt Maznovský; tamtéž, smlouva bez datace, grunt Petřika; tamtéž, smlouva ze dne 24. 1. 1730, grunt Matěje Bašty.

pak čerpal Miloslav Volf.¹⁰⁰ Měsíc listopad se začal vyskytovat až od roku 1730,¹⁰¹ do té doby byly všechny smlouvy za předešlý rok zapsány v měsíci lednu. Chronologická posloupnost je striktně dodržována i na úkor názvu vsí, čímž je potvrzen fakt, že se jedná o pomocnou knihu, protože chronologické zápisy jsou pro pomocné knihy typické, tak jako pro pozemkové knihy je charakteristický zápis podle reálných folií. Tento systém byl zachován z předchozích let.¹⁰²

Struktura zapisovaných smluv v prvním zkoumaném desetiletí je ve většině případů shodná. Začínají nadepsáním názvu vsi, ke které usedlost patří (tabulka č. I.2.1.). Pokud po sobě následují smlouvy ze stejné vsi, je tento název nadepsán pouze nad první smlouvou. Dále pak následuje údaj, zda se jedná o grunt nebo chalupu a komu usedlost náleží. Vedle tohoto popisu je uvedeno číslo folia, které odkazuje jednotlivé smlouvy na záznamy v hlavních pozemkových knihách. Avšak toto číslo není jedinečné, některá se vícekrát opakují, proto bylo zapotřebí při vytváření databáze tato čísla rozlišit připojením písmene podle abecedního pořádku. Další řádka je věnována dataci smlouvy, kde je uveden rok vzniku smlouvy a zároveň i datum vložení do pozemkové knihy. Tyto jednotlivé údaje jsou pro přehlednost vždy podtrženy.

Podrobný zápis smlouvy pak lze rozdělit do tří až čtyř odstavců. První je vždy věnován vymezení situace, tedy kdo usedlost předává, komu ji předává a hlavně v jakém vztahu jsou jeden k druhému, a v některých smlouvách nechybí ani určení důvodu pro převod usedlosti. Jednotlivé usedlosti jsou ve všech případech vždy ohodnoceny „v starém šacunku“ v hodnotě kop grošů míšeňských. Druhý odstavec, uvozený slovesem „zastihl“, obsahuje inventář usedlosti, který původní hospodář předává budoucímu majiteli. Ne vždy je tento odstavec obsažen. Vyskytuje se zde dobytek a také hmotný majetek sloužící k hospodaření. Pokud měl nový hospodář zajistit ještě nějakým způsobem své sourozence, je to v dalším odstavci určeno jako jeho povinnost. Pak už následuje vymezení samotného výměnku. Ten bývá různě rozsáhlý, v některých případech se vůbec nevyskytuje, nebo je napsáno, že bude určen dodatečně a později. Smlouvy obvykle končí latinskou formulací „Actum v Třeboni, anno et die ut supra.“

Po jazykové stránce je převážná část smluv psaná českým jazykem, avšak nachází se zde i smlouvy psané německy, které se týkají výhradně vsi Hodowitz, jak je tato ves

---

¹⁰⁰ M. VOLF, *Vývoj*, s. 54-55.

¹⁰¹ SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1979, kniha č. 337, smlouva ze dne 14. 11. 1730, grunt Lukáše Herdy.

¹⁰² Blíže V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 40.

nadepisována. Podle SOA Třeboň se jedná o Hodovice, Hodějice, Staré Hodějovice u Českých Budějovic, které farností patřily k sv. Mikuláši v Českých Budějovicích. Co se týče písma, lze ho zařadit k novogotickému kurentu a během celého desetiletí se styl písma nemění, což je nejspíš podmíněno jedním a tím samým písařem, který ovšem není podepsán.

Smlouvy psané v druhém zkoumaném desetiletí, tedy 1775-1785, vykazují znatelný vývoj a posun po všech stránkách. Formát celé knihy, ve které jsou jednotlivé smlouvy zapsané, je mnohem větší než formát té první. Zůstává zachován zvyk nadepisovat smlouvy názvem vsi,¹⁰³ avšak s tím rozdílem, že jsou takto nadepsány všechny, i v případě, že po sobě následují na příklad dvě smlouvy ze stejné vsi.¹⁰⁴ V porovnání s předchozím obdobím jsou mladší smlouvy rozsáhlejší. V případě, že se předtím na jednu stránku vešly dvě a více smluv, zde jedna smlouva může zabrat dvě a více stran. Problémem je však datace a chronologické pořadí, které přestalo být přesně dodržováno.

Roky 1775 a 1776 se ještě řídí podle pravidla, že datace zápisu odpovídá nadepsanému roku. Vyskytují se však dvě smlouvy z roku 1775, které nemají uvedenou dataci.¹⁰⁵ Smlouvy nadepsané rokem 1777 mají dataci jak roku 1777, tak let 1776¹⁰⁶ a 1778¹⁰⁷ a nachází se mezi nimi smlouva bez uvedeného data.¹⁰⁸ Pro rok 1778 nadepsaný letopočet chybí a objevuje se až nadepsání rokem následujícím, tedy 1779. Mezi smlouvami z roku 1778 se vyskytují opět smlouvy z let předchozích. Z roku 1777 se jedná o tři smlouvy,¹⁰⁹ jedna je z roku 1776¹¹⁰ a dokonce se zde vyskytuje i smlouva z roku 1766.¹¹¹ U smluv nadepsaných rokem 1779 lze najít opět smlouvy s datovaným zápisem předchozího roku, a to 1778,¹¹² stejně jako roku následujícího.¹¹³ Smlouvy roku 1780 byly zahrnuty pod nadepsaný předchozí rok a nenacházely se zde žádné zápisy z jiných let.

---

¹⁰³ V nejprimitivnější podobě dochází k pouhému zdůrazňování lokality zápisu a děje se tak výrazným nadpisováním jména vsi nad zápis. " Tamtéž, s. 40.

¹⁰⁴ SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1980, kniha č. 338, fol. 21r; tamtéž, fol. 22r.

¹⁰⁵ Tamtéž, fol. 10r; tamtéž, fol. 27v.

¹⁰⁶ Například tamtéž, fol. 59v; tamtéž, fol. 60r; tamtéž, fol. 61r.

¹⁰⁷ Například tamtéž, fol. 66v; tamtéž, fol. 67v.

¹⁰⁸ Tamtéž, fol. 75v.

¹⁰⁹ Tamtéž, fol. 103r; tamtéž, fol. 110v; tamtéž, fol. 122v.

¹¹⁰ Tamtéž, fol. 111v.

¹¹¹ Tamtéž, fol. 114v. U této smlouvy se lze domnívat, že se písař dopustil chyby, protože jinak by zápis smlouvy podle letopočtu patřil do jiné knihy, a to do té, která je vymezena roky 1757-1773.

¹¹² Například tamtéž, fol. 132r; tamtéž, fol. 136v

¹¹³ Tamtéž, fol. 135v.

Pokračující tři roky 1781, 1782, 1783 nejsou opět nadepsané a dochází k plynulému přechodu z jednoho roku do dalšího. Avšak v souvislé řadě smluv z roku 1781 se nachází smlouva datovaná rokem 1779,¹¹⁴ mezi smlouvami z roku 1782 se nenachází žádné výjimky, na rozdíl od následujícího roku, kde je zastoupena smlouva z roku 1780, 1781 a 1782.¹¹⁵ Léta 1784 a 1785 jsou nadepsaná a vyskytují se zde zápisy z roku předešlého (než je řečený rok). U roku 1784 jde o jednu smlouvu,¹¹⁶ u roku 1785 jde o smlouvy dvě¹¹⁷ a jedné chybí celková datace zápisu.¹¹⁸ Zápisy smluv se konaly ve všech měsících v roce, s tím rozdílem, že některé měsíce jsou méně frekventované.

Po formální stránce a co se obsahu týče, vykazují smlouvy značnou shodu. Po názvu vsi (tabulka č. I.2.2.) následuje určení, o jaký typ usedlosti se jedná. Vyskytují se dvě možnosti, a to grunt, často označovaný jako živnost, a chalupa. Od roku 1779 je uváděno číslo domu. Foliace, která by odkazovala na záznam v hlavní pozemkové knize, na smlouvách v souvislé řadě až do roku 1784 chybí, s tím, že se sporadicky vyskytuje od roku 1782. Proto pro identifikaci v databázi bylo použito číslo folia, na kterých zápis smlouvy začíná. V některých případech je datace uvedena hned ze začátku smlouvy, v takovém případě na konci smlouvy následuje formule „anno et die ut supra“. V jiných případech se nachází datace až na konci s formulací „Confirmatur Sigl. v zámku Třeboni“ či „na zámku treboňském“ a datum. Pravidlem to však není, objevují se i strohá zakončení a různé varianty.

Opět lze vlastní obsah smlouvy rozdělit do šesti odstavců. První je zaměřen na personální stránku, tedy kdo předává usedlost, kdo je novým hospodářem, z jakého důvodu je usedlost předávána, a nechybí ani vymezení rodinných vazeb. Druhý odstavec, stejně jako v předchozím desetiletí, se orientuje na obsah inventáře zanechávaný původním majitelem novému, avšak s tím rozdílem, že zde není ohodnocována celá usedlost včetně tohoto majetku, ale jednotlivé položky zvlášť. Jako měna je při ohodnocování veškerého inventáře použit zlatý konvenční měny.¹¹⁹ V ostatních odstavcích dochází ke změnám pořádku, jak následují za sebou, ale pravidelně jsou použity všechny. V případě přítomnosti dalších sourozenců mají obdržet takový podíl, jaký jim právem náleží. S převodem usedlosti na sebe přejímá nový

---

¹¹⁴ Tamtéž, fol. 218v.

¹¹⁵ Tamtéž, fol. 279r; tamtéž, fol. 271v; tamtéž, fol. 273v.

¹¹⁶ Tamtéž, fol. 294v.

¹¹⁷ Tamtéž, fol. 313v; tamtéž, fol. 316r.

¹¹⁸ Tamtéž, fol. 314v2.

¹¹⁹ Blíže k otázce měny v 18. století Ivan HLAVÁČEK – Jaroslav KAŠPAR – Rostislav NOVÝ, *Vademecum pomocných věd historických*, Praha 2002, s. 453-457.

hospodář také dluhy váznoucí na usedlosti. V některých případech jsou podrobně vypsány, v jiných shrnuty. Pokud byl převod podmíněn sňatkem, obsahuje smlouva též výčet majetku, který přináší na usedlost partner/partnerka nové/ho hospodyně/hospodáře. Poslední část pak tvoří požadavek týkající se výměnku. Starý hospodář či hospodyně uvádí, kde chce výměnek užívat a především v jakém rozsahu.

Smlouvy jsou zakončeny podpisy direktora panství, jednoho z konšelů, rychtáře a přítomných svědků. V některých případech podpisy některých uvedených osob chybí. Bývá poznamenáno, že se tak stalo u přítomnosti rychtáře a svědků, kteří svou přítomností stvrdili a dosvědčili obsah smlouvy. Převážná většina smluv je také psána českým jazykem, ale protože se i v těchto mladších smlouvách vyskytuje ves Hodowitz, čili Staré Hodějovice, tak jsou psané i německým jazykem. V němčině byla také psána jedna smlouva ve vsi Horní Slověnice a jedna ve vsi Kundratice.¹²⁰ Styl písma není tak konstantní jako v prvním případě, během jednoho roku se mění i vícekrát.

1.2.2. Zásady výzkumné databáze

K vytvoření již zmíněné databáze byl použit program Microsoft Access, který usnadňuje analyzování pramenů i díky možnosti jednotlivé dotazy filtrovat. Pro lepší přehlednost byly vytvořeny dva soubory. Jeden s pracovním názvem „výměnkáři“, který zachycuje jednotlivé osoby. Obsahuje datum a rok, kdy byla smlouva sepsána, jméno a příjmení původního hospodáře/hospodyně, který/ktará usedlost předával/a, z jakého důvodu usedlost postupuje, o jaký typ usedlosti se jedná, z jaké vsi pochází, na kolik je usedlost při převodu odhadnuta, dále pak komu byla usedlost předávána a v jakém vztahu byl/a vůči předávající/mu. Druhý soubor nese pracovní název „požadavky“ a obsahuje materiální podstatu usedlosti, kdy je rozlišeno, zda je něco při usedlosti zanecháno, co partner nového hospodáře/hospodyně s sebou přináší a v neposlední řadě, co si sám odcházející vymínuje. Aby se dalo s oběma soubory v závislosti na sobě pracovat, jsou navzájem propojeny číslem folia. U smluv ze staršího období bylo jako identifikační číslo smlouvy zvoleno číslo odkazující na pozemkovou knihu v záhlaví. U smluv z druhého zkoumaného období mohla být využita foliace původní.

Na knihy výměnkářských smluv, jako primární pramen pro studium problematiky výměnku na třeboňském panství v 18. století, bylo pohlíženo z různých úhlů pohledu,

---

¹²⁰ SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1980, kniha č. 338, fol. 240v; tamtéž, fol. 244r.

aby mohla být provedena jejich kvantitativní a kvalitativní analýza, která by nebyla možná bez vytvoření uvedené databáze.

I.3. Panství Třeboň

I.3.1. Panství Třeboň v literatuře

K vymezení třeboňského panství, včetně rozsahu jeho území jsou nezbytné topografické příručky a katastry. Klíčové topografické práce představují díla Johanna Gottfrieda Sommera a Jaroslava Schallera.¹²¹ V této práci byla nejvíce z výše uvedených děl využita topografie od Jaroslava Schallera, poněvadž datem vzniku poskytuje informace ke konci 18. století. Vzhledem ke zkoumanému období mají zásadní význam berní rula a tereziánský katastr český. Berní rula je svým vznikem starší, datuje se rokem 1654. Tereziánský katastr má dvě verze, a to z roku 1748 a 1757, který zahrnoval na rozdíl od prvně zmíněného jak rustikální, tak dominikální půdu. Berní rula i tereziánský katastr jsou badatelům přístupné v edicích.¹²² Na základě berní ruly se třeboňskému panství věnovala ve svém díle *Panství Třeboň ve světle berní ruly a její revizitace*¹²³ Anna Kubíková.

Dějiny třeboňského panství nepředstavují časté téma bádání, a proto ani literatura věnující se panství Třeboň jako celku není rozsáhlá. Literatura se především zaměřuje na starší dějiny a osmnáctému století se věnuje pouze okrajově. Pozornost je navíc především kladena na samotné město Třeboň, které představovalo centrum tohoto panství. Jako předmět zájmu se vyskytuje především u autorů pocházejících přímo z regionu či zde určitou dobu působících.

Na počátku 20. století se Třeboní a okolím zabýval Theodor Antl, který sepsal práci *Průvodce po městě Třeboni a nejbližším okolí, pak stručné dějiny města toho*.¹²⁴ Tento průvodce popisuje dějiny Třeboně od třináctého století a autor je dovádí až do doby vydání, tedy do roku 1902, kdy jako posledního majitele uvádí knížete Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu. V rámci tohoto období popisuje stavební změny, které Třeboň potkaly, jednotlivé památky a budovy nacházející se v samotném městě a okolí.

---

¹²¹ Jaroslav SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen*, Prag-Wien, 1790; Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, Praha 1841.

¹²² Karel DOSKOČIL (ed.), *Berní rula 2. Popis Čech r. 1654 : souhrnný index obcí, osad a samot k berní rule*, Praha 1953; Aleš CHALUPA (ed.), *Tereziánský katastr*.

¹²³ Anna KUBÍKOVÁ, *Panství Třeboň ve světle berní ruly a její revizitace*, JSH 55, 1986, s. 144-159.

¹²⁴ Theodor ANTL, *Průvodce po městě Třeboni a nejbližším okolí, pak stručné dějiny města toho*, Třeboň 1902.

O několik let později vyšel spis archiváře Antonína Václava Hadače *Třeboňsko ve válečných dobách před sto lety*.¹²⁵ Tato práce poskytuje informace o průběhu francouzské války mezi lety 1792-1814 a jak tato válka ovlivnila život na území třeboňského panství. V sedmdesátých letech 20. století byla vydána kniha Františka Matouše *Třeboň*,¹²⁶ která opět postihuje dějiny města až do roku vydání a je doplněna bohatým fotografickým materiálem. Nutno poznamenat, že se nejedná o vědecké práce, ale spíše o populárně naučné.

Četněji se badatelé zabývají obdobími, kdy Třeboň a okolí vlastnil rod Rožmberků, zvláště za dob posledních představitelů tohoto významného rodu, a později Schwarzenberkové. Jako důvod lze uvést, že v těchto dvou obdobích zaznamenalo třeboňské panství svůj rozkvět a díky tomu se Třeboň a její okolí dostala do rozsáhlých syntetických prací a nezůstala jako jiná města jen v zajetí regionálně koncipovaného bádání. Jako příklad slouží v šedesátých letech předchozího století vydaná práce *Zlatý věk Růží* od Františka Kavky,¹²⁷ která zachycuje dějiny velkých jihočeských rodů, tedy Rožmberků, a nepostihuje jen rovinu politickou, ale zároveň i kulturní a hospodářskou úlohu jednotlivých rodů a jejich význam pro dějiny jižních Čech.¹²⁸ Významným příkladem je v nedávné době vyšlé dílo kolektivu autorů vedeného Václavem Bůžkem s názvem *Světy posledních Rožmberků*.¹²⁹ Tato monografie představuje pohled do života posledních představitelů rodu. Není však zaměřena pouze na rovinu jejich osobního života, ale prezentuje tyto dvě osobnosti v kontextu celého dominia, českých zemí a dále i v kontextu evropském.

Nejnověji vyšlým dílem zabývajícím se z trestně-právního pohledu třeboňským panstvím na přelomu 17. a 18. století je práce Jaroslava Dibelky *Obranné strategie mužů a žen*.¹³⁰ O poměrech na třeboňském panství za dob rodu Schwarzenbergů byla publikována práce Raimunda Paleczka,¹³¹ která v první řadě přináší informace o tom, jak se Schwarzenberkové stali majiteli této jihočeské oblasti a jak po hospodářské a administrativní stránce spravovali panství až do jeho zestátnění v roce 1924. S tímto

---

¹²⁵ Antonín Václav HADAČ, *Třeboňsko ve válečných dobách před sto lety*, Třeboň 1915.

¹²⁶ František MATOUŠ, *Třeboň*, Praha 1972.

¹²⁷ František KAVKA, *Zlatý věk Růží*, Praha 1966. Druhé vydání vyšlo v roce 1993.

¹²⁸ Na Františka Kavku navázali dva autoři, a to A. MÍKA, *Osud slavného domu*, České Budějovice 1970; a Zdeněk KALISTA, *Století andělů a ďáblů*, Praha 1994. Avšak oba autoři zmiňují třeboňské panství jen okrajově v kontextu historie jižních Čech.

¹²⁹ Václav BŮŽEK a kol., *Světy posledních Rožmberků*, Praha 2011.

¹³⁰ Jaroslav DIBELKA, *Obranné strategie mužů a žen obviněných ze smilstva a cizoložství: Panství Třeboň na přelomu 17. a 18. století*, České Budějovice 2012.

¹³¹ Raimund PALECZEK, *O začátcích „království Schwarzenberků“ v jižních Čechách. 350 let od příchodu Schwarzenbergů na Třeboň*, AT 12, 2011, s. 283-304.

obdobím úzce souvisí práce Blanky Čechové *Páni z Eckersdorfu*,¹³² neboť členové tohoto slezského rodu stáli v 17. století v čele správy třeboňského panství.

I.3.2. Vývoj držby třeboňského panství (15./16.-18. století)

Po Vokově smrti roku 1505 se do čela rožmberského panství postavil Petr IV., a tím započala nová doba dějin Rožmberků, neboť opět vstoupili do politického života jagellonského státu. Ještě před samostatnou vládou byl jmenován jedním ze čtyř zemských hejtmanů a roku 1497 se dokonce na dva roky stal nejvyšším hejtmanem českého království. V roce 1501 se mu podařilo získat natrvalo panství prachaticko-volarské. Petr z Rožmberka patřil k prvním českým feudálům, kteří v rostoucí potřebě zboží na venkově postřehli nové možnosti zisku pro šlechtický velkostatek, a kteří se současně aktivním začleněním vlastních poddanských měst a městeček do rozvíjejícího se obchodu hodlali podílet na jejich příjmech.

Nejstarší formou výrobní aktivity velkostatku bylo rybníkářství. Rozvinulo se téměř současně na přelomu 15. a 16. století na pernštejnském pardubickém panství, na komorním velkostatku v Poděbradech a nejvýznamněji a také nejtrvaleji na rožmberském třeboňském panství. Třeboňské panství se stalo střediskem rybníčního podnikání a bylo tudíž nejvýnosnějším panstvím. K starším třem rybníkům přibyl již za Vokova vladaření Tisý, Koclířov a Ruda, teprve za Petra z Rožmberka zde byla vybudována skutečná rybníční soustava, jejímž autorem byl fišmistr panství Štěpánek z Netolic a jejím dokončovatelem v druhé polovině 16. století Jakub Krčín z Jelčan. Štěpánkův podnik narážel na odpor poddaných, neboť ti se bránili rozkopávání pozemků. Navíc docházelo k zatopování půdy, která byla nahrazována jinými pozemky, ale zpravidla horšími nebo vzdálenějšími a navíc byly pomocné práce při stavbě obstarávány robotou poddaných.¹³³

Roku 1519 se Petr odstěhoval na Krumlov a ohledně rožmberského panství se vyrovnal se svými synovci ze strany bratra Voka. O čtyři roky později zemřel, ale zanechal po sobě závěť, kterou odkázal některá panství pánům ze Švamberka, ze Šternberka a z Lobkovic, a tím svým synovcům způsobil nemalé potíže. Podle úmluvy z roku 1519 připadlo třeboňské panství bratřím Joštovi, Petrovi a Jindřichovi, který byl od svých sourozenců uznán za vladaře. Sídlil až do roku 1525 na Třeboni,

¹³² Blanka ČECHOVÁ, *Páni z Eckersdorfu. Život a kariéra dvou generací kladského rodu v jižních Čechách 17. století*, tamtéž, s. 211-233.

¹³³ F. KAVKA, *Zlatý věk*, s. 36, 38-40.

v jejímž klášteře za mlada studoval, a kterou svému strýci Petrovi pomáhal spravovat. Jindřich zemřel již roku 1526 a vladařství po něm převzal Jan, převor johanitské komendy ve Strakonících. Období jeho správy rožmberských statků bylo vyplněno uspokojováním nároků těch, kteří se hlásili o své podíly dle Petrovy závěti. Týkalo se to i Třeboně, o níž se v roce 1528 ucházeli nejprve Jan ze Šternberka a potom Václav z Lobkovic, oba bez úspěchu. Třeboň připadla Petrovi, zvanému Kulhavý, který zde nepřetržitě sídlil až do roku 1539, kdy zdědil po Joštovi jako poslední z bratří vladařství a odstěhoval se na Krumlov. Na sklonku svého života se však na Třeboň vrátil a roku 1545 tam i zemřel.¹³⁴

Po jeho smrti se dědici rožmberského panství stali synové Jošta III., Vilém a Petr Vok.¹³⁵ Podle Petrovy závěti byli jako poručníci ustanoveni Albrecht z Gutštejna, Oldřich Holický ze Šternberka a Jeroným Šlik z Pasounu a Holejče,¹³⁶ poněvadž oba Joštovi synové byli ještě nezletilí. Jejich snahou nebylo jen to, aby majetek nebyl poškozen, ale aby se i rozšířil. V roce 1551 se již Vilém jako šestnáctiletý ujal vlády. V této době mělo třeboňské panství podle soupisu, který byl pořízen, 1337 osedlých.¹³⁷

Třeboňské panství, v podstatě zaokrouhlené již za předchůdců Vilémových, doznalo roku 1566 významného rozšíření přičleněním klášterního statku. Ve druhé čtvrtině 16. století, podobně jako v jiných českých klášterech, pokleslá kázeň, život a chování řeholníků vzbuzovaly pohoršení. Vilém neviděl již možnost vnitřní nápravy, a proto se svolením církevní i světské vrchnosti klášter zrušil a jeho statky si právem patrona přivlastnil. Nemínil klášter ponechat ladem, a proto povolal do Třeboně dva příslušníky jezuitského řádu, aby zde mohl zříditi jezuitskou kolej. Těm se však Třeboň po dvou letech působení prý pro drsné podnebí znelíbila, pročež je Vilém převedl na Krumlov a třeboňskou faru svěřil milevským premonstrátům.¹³⁸

Vilémovým významným hospodářem se stal Jakub Krčín z Jelčan, který roku 1571 zahájil stavbu nového velkého rybníka v blízkosti města, při níž zboural Svinenské předměstí se špitálem a kostelíkem sv. Alžběty a tzv. Nové Město. Zároveň přeložil Zlatou stoku na východní obvod budoucího rybníka a obrátil její tok podél východní strany města. Rybník, původně nazvaný Nevděk, však značně oslabil opevnění města. Dále zbudoval rybník Rožmberk, což s sebou přineslo také dalekosáhlou úpravu celé

¹³⁴ F. MATOUŠ, *Třeboň*, s. 47-48.

¹³⁵ Blíže k jejich dětství V. BŮŽEK a kol., *Světy*, s. 515-525.

¹³⁶ Tamtéž, s. 520. Dále srov. F. KAVKA, *Zlatý věk*, s. 89, kde je tento šlechtic jmenován jako Jáchym Šlik z Holíče; F. MATOUŠ, *Třeboň*, s. 49 ho jmenuje jako Jeronyma Šlika z Holíče.

¹³⁷ F. KAVKA, *Zlatý věk*, s. 89, 91.

¹³⁸ F. MATOUŠ, *Třeboň*, s. 50.

vodní síť. Díky jeho velkolepému zásahu se třeboňské rybníční hospodářství stalo největší příjmovou položkou tohoto panství. Dále pak roku 1574 zřídil oboru pro vysokou zvěř a nejspíš v téže době vystavěl v místech zaniklé osady Vranína nový dvůr s ovčínem.¹³⁹

V roce 1592 Vilém z Rožmberka zemřel na Pražském hradě. Poněvadž byl Vilém bezdětný, stal se vladařem Petr Vok,¹⁴⁰ jediný žijící přímý mužský člen tohoto rodu.¹⁴¹ Vzhledem k tomu, že zdědil i velké množství dluhů, musel se Petr Vok uchýlit k odprodeji některých panství. Třeboňské panství však zůstalo uchráněno.¹⁴² Dále se vynořila problematika rožmberského dědictví. Byl zde však jeden rožmberský potomek po přeslici, syn Vokovy sestry Evy a Mikuláše Zrinského, Jan Zrinský,¹⁴³ který žil od mládí na dvoře svých strýců a jemuž zejména Petr Vok projevoval mimořádnou přízeň. Vymohl mu, že roku 1593 byl přijat zemským sněmem za obyvatele země, a roku 1597 mu postoupil k užívání rožmberské panství. Mladý Jan Zrinský se jako případný dědic, a k tomu ještě svobodný, stal pochopitelně okamžitě předmětem sňatkových kombinací¹⁴⁴ všech, kdo nyní horlivě usilovali o vstoupení do pokrevního příbuzenství s Rožmberky.¹⁴⁵

Smrt manželky Kateřiny z Ludanic v červnu roku 1601 přiměla Petra Voka k rozhodnutí, učiněnému snad z důvodů další finanční tísně, postoupit panství krumlovské se vším příslušenstvím ihned císaři Rudolfovi za 210 000 kop grošů míšeňských, přičemž císař měl převzít 340 000 kop rožmberského dluhu. Dne 3. dubna 1602 opustil Petr Vok krumlovský zámek a přesídlil do Třeboně,¹⁴⁶ kde už dva roky předtím byly zahájeny práce k úpravě nové rožmberské rezidence pod vedením italského architekta Dominika Cometty. Po celý rok 1601 se na Třeboň převážel rožmberský archiv a knihovna spolu se sbírkami. Ovšem trvalo řadu let, než se podařilo

---

¹³⁹ Tamtéž, s. 52-54

¹⁴⁰ Petru Vokovi bylo v literatuře věnováno hodně pozornosti, například Jaroslav PÁNEK, *Poslední Rožmberk: životní příběh Petra Voka*, Praha 1996; TÝŽ, *Petr Vok z Rožmberka: život renesančního kavalíra*, Praha 2010; V. BŮŽEK, *Protiturecké tažení z roku 1594. Hospodářské a politické aspekty generalátu Petra Voka z Rožmberka*, JSH 58, 1989, s. 53-66; TÝŽ a kol., *Světy*.

¹⁴¹ F. KAVKA, *Zlatý věk*, s. 112-113.

¹⁴² Blíže ke změnám v držení panství tamtéž, s. 127.

¹⁴³ Blíže k tomuto šlechtici Václav BŮŽEK – Ondřej JAKUBEC – Pavel KRÁL, *Jan Zrinský ze Serynu. Životní příběh synovce posledních Rožmberků*, Praha 2009.

¹⁴⁴ Blíže k sňatkovým aliancím V. BŮŽEK, *Aliance Rožmberků, Zrinských ze Serynu a Novohradských z Kolovrat na počátku 17. století*, JSH 65, 1996, s. 10-25.

¹⁴⁵ F. KAVKA, *Zlatý věk*, s. 131.

¹⁴⁶ Blíže o politické roli třeboňského zámku V. BŮŽEK, *Die politische Rolle der Residenz Peter Woks von Rosenberg in Třeboň/Wittingau zur Zeit des Bruderzwists*, in: TÝŽ (ed.), *Ein Bruderzwist im Hause Habsburg (1608-1611)*, České Budějovice 2010 (=OH 14), s. 307-330.

třeboňský zámek rozšířit natolik, aby se sem vešel velký Vokův dvůr.¹⁴⁷ Od roku 1606 se dostávalo třeboňské sídlo do centra politického dění. Když se Petr Vok otevřeně přiznal k protestantismu, k němuž se hlásila většina tehdejší české šlechty, zesílila váha a přitažlivost třeboňského sídla rožmberského vladaře a s Třeboní i celý český jih nabýval na významu jako hlavní ohnisko opozičních nálad, stavících se proti dynastii a absolutistickým a protireformačním tendencím.¹⁴⁸

Dne 6. listopadu 1611 Petr Vok zemřel. Dědici byli ustanoveni Jan Zrinský a Jan Jiří ze Švamberka, kterému připadlo s jinými statky panství třeboňské. Avšak pod tou podmínkou, že na sebe vezme všechny rožmberské dluhy, které po sepsání přesáhly 700 000 kop. Jan Jiří, který na Třeboní sídlil, postoupil koncem roku 1615 rožmberská panství svému synovi Petrovi, poněvadž nebyl schopen splácet dluhy. Za stavovského povstání se Petr ze Švamberka přiklonil ke straně stavů a byl také zvolen do třicetičlenného direktoria. Panství Třeboň se tím pádem stalo oporou stavovských vojsk, která se k domácímu obyvatelstvu nechovala nijak přátelsky. V roce 1620 Petr ze Švamberka náhle zemřel a král Ferdinand Falcký ponechal správu panství dosavadnímu vedení.

V roce 1622 po kapitulaci města se na panství usídlila císařská vojska, která obec vydírala všemožným způsobem. Na konci léta 1624 po podání několika stížností vojska odtáhla. Stav panství byl více než žalostný. Všechny panské dvory a mnoho poddanských usedlostí bylo vypáleno. Lepší časy však nenastaly, poněvadž panstvím stále procházela vojska. Po konfiskaci si panství ponechal císař Ferdinand II. a roku 1623 pověřil jeho správou Viléma Slavatu, který ustanovil jednotlivé úředníky. Roku 1625 přešlo panství do držení českého krále Ferdinanda III., který o tři roky později potvrdil městu všechny výsady. Roku 1637, postoupil třeboňské panství na dožití svému švagrovi polskému králi Vladislavovi a jeho manželce Cecílii Renatě.¹⁴⁹ Ta však v roce 1644 zemřela a její podíl na třeboňském panství zdědil její syn Zikmund Kazimír, kterému Ferdinand III. toto zboží vyplatil, ale dlouho je neudržel. O tři roky později, kdy nechal převézt rožmberskou knihovnu na Pražský hrad, kde se stala kořistí Švédů, zastavil třeboňské panství svému bratru Leopoldu Vilémovi, pasovskému a štrasburskému biskupovi a nizozemskému držiteli. V jeho službách byl hrabě Jan

---

¹⁴⁷ F. KAVKA, *Zlatý věk*, s. 133.

¹⁴⁸ Z. KALISTA, *Století*, s. 52-53.

¹⁴⁹ Blíže k této zástavě Blanka KOCIÁNOVÁ, *Okolnosti zástavy panství Třeboň polské královské rodině v letech 1637-1645 „neb Jeho Milost císařská k velikým potřebám velice peněz potřebuje“*, AT 40, 2006, s. 406.

Adolf ze Schwarzenbergu, kterému Leopold Vilém po některých předchozích finančních ujednáních panství dědičně postoupil jako úhradu dluhů a jako uznání jeho zásluh.¹⁵⁰

Janu Adolfovi však chyběl inkolát v panském stavu, který mu byl císařem ve funkci krále českých zemí 25. dubna 1654 udělen. Na jaře 1660 třeboňské panství přešlo na Jana Adolfa ze Schwarzenbergu. Později odkoupil od hraběte Marradase panství Hluboká nad Vltavou, poněvadž si nebyl svým dědictvím zcela jistý. Bývalí majitelé, pánové ze Švamberka, byli na straně českých povstaleckých stavů a tím na sebe uvalili císařovu nemilost. Panství Třeboň bylo tím pádem konfiskováno a přivtěleno v roce 1622 ke královské komoře. Dědicové Švamberků, hrabata Paarové, si činili po válce nárok na restituci. Po dlouholetém procesu si Jan Adolf sice zajistil majetek, ale musel vyplatit Paarům čtvrt milionu zlatých odbytného.¹⁵¹

Panství se zatím pod vedením některých schopných správců zotavovalo z těžkých škod, které napáchala vojska obou táborů. Mnoho usedlostí zůstávalo opuštěných a nepatrný výnos panství poskytovaly po odečtení nákladů na vojenské věci a obnovu panského hospodářství zdejší rybníky.¹⁵² Když třeboňské panství převzal rod Schwarzenberků, začalo se opět rozmáhat rybníkářství, které tolik utrpělo během dob třicetileté války. Ve druhé polovině 17. století se zde nacházelo 105 rybníků s plochou o 4 300 ha. O jedno století později to už bylo 188 rybníků a obhospodařovanou plochou 4 550 hektarů a po dalších padesáti letech čítalo 249 rybníků s plochou 4 947 ha. Do poloviny 19. století počet rybníků narostl na 270 s plochou o 5 193 hektarů.¹⁵³

Situaci v novém osidlování pustých gruntů dlouho ztěžovala houževnatě prováděná rekatolizace, poněvadž panství bylo při vypuknutí stavovského odboje nekatolické, a to jak v městech, tak i na venkově. Proto také už předtím císař, jemuž se zdálo, že rekatolizace na Třeboňsku postupuje pomalu, obnovil na její posilu roku 1631 oba augustiniánské kláštery, třeboňský i borovanský. Jejich prozatímní správou pověřil opata kláštera v Klosterneuburgu, odkud také měli být do Čech vysláni první kanovníci. Zároveň císař nařídil, aby oběma klášterům byly vráceny všechny jejich někdejší statky, přivtělené k třeboňskému panství, a aby jim byly vydány také veškeré písemnosti a knihy uchovávané v Třeboni. Navíc situace byla ještě zhoršena morem, který se

---

¹⁵⁰ F. MATOUŠ, *Třeboň*, s. 72-75.

¹⁵¹ R. PALECZEK, *O začátcích*, s. 284-285.

¹⁵² F. MATOUŠ, *Třeboň*, s. 76.

¹⁵³ R. PALECZEK, *O začátcích*, s. 291.

na panství objevil v roce 1640. I za této krajně nepříznivé situace se obec snažila uvést své hospodářství do pořádku.

Jisté uvolnění nastalo teprve až v druhé polovině 17. století. Panství se za nového majitele pomalu konsolidovalo a začaly být prováděny stavební úpravy na zámku. Poklidný vývoj panství poněkud narušil nový představený třeboňského kláštera Norbert Hermann, který po studiu listinného i jiného pramenného materiálu, týkajícího se minulosti kláštera, nabyt přesvědčení, že klášter byl při svém obnovení panskými úředníky na svém navráceném majetku zkrácen. Spory utichly až jeho smrtí v roce 1699.¹⁵⁴

Po smrti knížete Jana Adolfa Schwarzenberga roku 1683 následoval v držení třeboňského i hlubockého panství jeho syn Ferdinand Vilém Eusebius, který započal v roce 1700 se stavbou pivovaru na místě staré rožmberské zbrojnice. Tato stavba byla hotova o dvanáct let později. Kníže Ferdinand se konce stavby nedožil, zemřel v roce 1703 a nahradil ho jeho syn Adam František, který se stal dědicem eggenberského majetku, zejména panství krumlovského.¹⁵⁵ Tento přínos pro Schwarzenbergy byl dílem dcery Jana Adolfa Marie Kristiny, která se roku 1666 provdala za Jana Kristiána z Eggenbergu, vévodu krumlovského, vnuka Hanse Ulricha z Eggenbergu. Její manžel testamentem z roku 1696 resp. 1710 ustanovil ji a v její substituci jejího synovce Adama Františka dědici eggenberského majetku, jestliže rod eggenberský ve své mužské linii vymře.¹⁵⁶

Po delší době třeboňské panství uprostřed 18. století pocítilo opět důsledky válečných událostí, které znamenaly mimořádné finanční zatížení a nepříjemnosti z ustavičných průtahů domácího i nepřátelského vojska, i když neměly zdaleka tak ničivou povahu jako za doby třicetileté války.¹⁵⁷

V rámci josefínských reforem došlo dne 20. října 1785 ke zrušení kláštera. Klášterní statky byly hned v roce 1787 prodány v dražbě Janu Nepomukovi ze Schwarzenbergu, který nedlouho potom získal i třeboňské klášterní budovy, do kterých přenesl svůj lesní úřad. Proto byl také na vnější průčelí klášterní budovy vsazen dřevěný reliéf sv. Huberta.¹⁵⁸ Lze předpokládat, že v roce 1660 mělo panství Třeboň rozlohu okolo 60 000 ha. Pak v roce 1672 Jan Adolf, který po dvou letech dostal

---

¹⁵⁴ F. MATOUŠ, *Třeboň*, s. 76-79.

¹⁵⁵ August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze Království českého III*, Praha 1994, s. 148.

¹⁵⁶ Z. KALISTA, *Století*, s. 121.

¹⁵⁷ F. MATOUŠ, *Třeboň*, s. 88.

¹⁵⁸ Tamtéž, s. 91-92.

knížecí titul, odkoupil od svého bývalého rady Hansena z Capellenbergu statek Bzí. Nato následovaly koupě statků Žimutice (1675), Němčice (1706), Zborov (1709) a Hamr s Valem (1729). Poslední přírůstek umožnila antiklášterní politika císaře Josefa II. Kníže Josef Adam ze Schwarzenbergu vyměnil na konci roku 1788 odlehlé panství Vlčice v Bydžovském kraji za statky zrušených klášterů Zlatá Koruna (cisterciáci) a Třeboň (augustiniáni) a přikoupil statek Borovany. Zatímco Zlatá Koruna připadla k panství Český Krumlov, klášterní statky Třeboň a Borovany k panství Třeboň. Do roku 1848 pak zůstal rozsah panství Třeboň nezměněn. V první polovině 19. století činila rozloha 86 300 ha s třista vesnicemi a téměř 30 000 obyvateli.¹⁵⁹

1.3.3. Socioekonomická charakteristika regionu

V polovině 17. století na panství Třeboň žilo celkem 1418 hospodářů, včetně 6 (0,5 %) ze svobodných dvorů, v rámci tří měst, tří městeček, šedesáti vsí a sedmi dvorů.¹⁶⁰ Sedláků bylo na panství evidováno 1071 (75,5 %), chalupníků 63 (4,4 %) a zahradníků 278 (19,6 %). Z čehož je patrné, že více jak tři čtvrtiny obyvatel byly závislé na zemědělské produkci. Při srovnání s jiným jihočeským panstvím v téže době, konkrétně s chýnovským, na něm panovala obdobná situace. Tamní obyvatelé se také živili především pěstováním plodin a chovem dobytka.¹⁶¹

V polovině 18. století na panství hospodařilo již 1555 osedlých v rámci čtyř městeček, stopěti vesnic a dvou svobodných dvorů, včetně pěti nově připojených statků (Bzí, Branovice, Žimutice, Zborov, Borovany). V důsledku rozšíření panství došlo k zvýšení počtu obyvatel, avšak nelze hovořit o výrazné změně. Nejvíce na panství byli zastoupeni sedláci do 60 strychů polí v počtu 605, následovaní hospodáři do 30 strychů (482). Srovnatelně na tom byli chalupníci do 15 strychů (167) a velcí sedláci (157), stejně tak jako bezzemci (89), domkáři a zahradníci (55).¹⁶² Na zemědělské produkci tedy záviselo ještě více obyvatel než v polovině 17. století. Převážně zemědělským charakterem se vyznačovalo také panství Štáhlavy.¹⁶³ Převaha zemědělské produkce v případě třeboňského panství neznamenal regionální odchylku, nýbrž standardní situaci panující i v jiných částech českých zemí.

¹⁵⁹ R. PALECZEK, *O začátcích*, s. 291.

¹⁶⁰ K. DOSKOČIL (ed.), *Berní rula*, s. 39-41.

¹⁶¹ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 94.

¹⁶² A. CHALUPA (ed.), *Tereziánský katastr*, s. 148-152.

¹⁶³ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 70-71.

V případě řešení otázky výměnku na třeboňském panství nemohlo být opomenuto zhodnocení vztahu mezi velikostí jednotlivých vsí a počtem sepsaných smluv (tabulky č. I.3.3.3. a č. I.3.3.5.). Byly zohledněny pouze ty vesnice, které se staly předmětem smluv. Nejde tedy o vymezení velikosti třeboňského panství, které bylo součástí předchozí kapitoly, ale o nástin situace na panství.

Prázdné pole ve sloupci s počtem domů znamená, že pro danou ves nebyl tento uveden. Pole s křížkem (x) vyznačují vesnice, které Jaroslav Schaller ve svém díle nevnímal jako součást panství Třeboň. V případě vsí Mostečný, Vřesná a Záhoří se tak stalo oprávněně, protože tyto vesnice byly roku 1735 připojeny k panství Kardašova Řečice.¹⁶⁴ Na otázku jak je možné, že jsou tedy uvedeny ve výměnkářských knihách, existuje odpověď. Smlouvy, týkající se těchto vsí, byly totiž zapsány ještě před rokem prodeje. Tudíž k panství právoplatně do konce prvního zkoumaného období náležely (tabulka č. I.3.3.5.). Další nesrovnalost by mohla představovat ves Vlastiboř, která není uvedena ve zmíněné topografii pod panstvím. Náležela k městu Soběslav, které Jaroslav Schaller uvádí samostatně.¹⁶⁵ Město se však roku 1661 stalo součástí panství Třeboň.¹⁶⁶

Velikost vesnic nebylo možné posoudit v sedmnácti případech. U zbývajících lze konstatovat, že pro vsi na třeboňském panství byla typická četnost do 50 stavení (tabulka č. I.3.3.4.). Největší zastoupení mají vsi s 21 až 30 usedlostmi (22,5 %). Lze tedy konstatovat, že třeboňské panství charakterizovaly menší vesnice. Při zhodnocení údajů o počtu usedlostí v jednotlivých vsích a sepsaných smluv ve výměnkářských knihách musí být zohledněno, že množství zápisů nemůže odpovídat celkovému počtu vystavěných usedlostí. Probádané smlouvy představují vzorek dvou prozkoumávaných desetiletí. Avšak prokázalo se, že kvantita zapsaných smluv odrážela velikost vesnic. Je patrné, že čím více se nacházelo na vsi stavení, rostla i míra zapisovaných smluv. Rozdílné tendence se projeví u vsi Radostice a Ponědraž,¹⁶⁷ kde počet zápisů ve zkoumaném období překročil sumu stavení z roku 1790. Důvodem je, že ve vsi Radostice byl jeden hospodář předmětem tří smluv. Ve vsi Ponědraž se každé ze dvou usedlostí týkaly dvě smlouvy. V případě obou vesnic došlo k postoupení hospodářství v rozmezí několika málo let dalším majitelům.

---

¹⁶⁴ K. DOSKOČIL (ed.), *Berní rula*, s. 41.

¹⁶⁵ J. SCHALLER, *Topographie*, s. 46-51.

¹⁶⁶ A. CHALUPA (ed.), *Tereziánský katastr*, s. 148.

¹⁶⁷ Vesnice Ponědraž a Ponědražka Jaroslav Schaller nerozlišoval. Proto na ně bylo při tomto srovnání pohlíženo jako na celek.

Ve vsi Radostice přenechal hospodář grunt původně svému zeti, který ale po čtyřech letech tento grunt předal švagrovi, vlastnímu synovi bývalého hospodáře, a odešel na jiný grunt. Tento přechod potvrzuje třetí smlouva, ale bohužel není uveden důvod, proč k této záměně došlo. Ve vsi Ponědraž byl nejprve grunt předán nevlastní dceři a jejímu manželovi. Vzhledem k tomu, že krátce na to ovdověla, její otec postoupil grunt o čtvrt roku později jejímu druhému manželovi. Jistá souvislost by mohla panovat ještě mezi dvěma jinými smlouvami uzavřenými v Ponědraži. V roce 1776 prodal Vavřina Krška svou usedlost kvůli dluhům jinému majiteli, Vítovi Petrákovi. V roce 1781 jistý Vít Krška z Krškova gruntu sepsal další smlouvu, a to svatební. Lze tedy předpokládat, že tento nový majitel se během několika uplynulých let vzmohl z dluhů vážnoucíh na usedlosti natolik, že se mohl oženit. Neúplná shoda jmen nepředstavuje důvod, proč by tomu tak nemohlo být, poněvadž bylo častým zvykem přejímat příjmení podle jména usedlosti, jak poukazuje i výše zmíněný případ ve vsi Radostice, kde zeť přejal jméno tchánovy usedlosti. Pokles množství započítávaných domů v případě výše uvedených vsí dále způsobilo, že chalupy původně oddělené od gruntů se po nějakém čase přičlenily zpět (příloha č. 1). Uskutečněnou parcelaci gruntů, týkající se i jiných vesnic, dosvědčuje naopak nárůst chalupnických stavení ve srovnání první a druhé poloviny 18. století (tabulka č. III.1.1.).

Pro pochopení využití výměnkářských smluv bylo vytvořeno jejich podrobné rozčlenění na základě obsažených údajů o výměnku (tabulky č. I.3.3.6., č. I.3.3.7., č. I.3.3.8.). Velký rozdíl v celkovém počtu výměnkářských smluv při srovnání zkoumaných období je důsledkem toho, že pro roky 1733 a 1734 nebyly uvedeny ve výměnkářské knize žádné smlouvy. Proč došlo k absenci zápisů konkrétně v těchto dvou letech nelze odůvodnit. Instituce výměnku se prokázala být určenou pouze pro část odstupujících hospodářů. Jako důvody se ukázaly situace, kdy ne každý ho potřeboval a ne každý si ho zasloužil (tabulky č. I.3.3.7. a č. I.3.3.8.).

Kategorie „výměnek nestanoven“ začleňuje smlouvy, ve kterých se nacházel záznam o tom, proč se o něm momentálně neuvádí informace v zápise. V některých případech měl být stanoven dodatečně, ale vyskytovaly se i jiné důvody (tabulka č. I.3.3.8.). Naproti tomu, kategorie „výměnek nezmněn“ se týká těch zápisů, ve kterých se o něm nevyskytovala žádná poznámka. Vůbec nebyl brán v úvahu, protože obě strany sepisované smlouvy neměly potřebu se k němu vyjadřovat. Tím je myšleno, že slovo „výměnek“ v zápise nebylo vůbec obsaženo. Podrobněji je rozdělena na kategorie „výměnek neuveden“, „směna“ a „dědické podíly“ (tabulka č. I.3.3.7.).

Tabulka č. I.3.3.1.

Jména vsí uvedená ve smluvních zápisech, panství Třeboň (1725-1735)

Česky	Německy	Česky	Německy
Bor		Novosedly	Neusattel
Bošilec	Boschiletz	Ohrazeníčko	Deutsch-Baumgarten
Cep	Trieschel, Troschl	Pelejovice	Pelegitz
Doudleby		Ponědraž	Poniedrasch
Drahotěšice	Drahotěschitz	Ponědražka	Poniedrasko
Dynín	Dinin	Přesecka	
Frahelž	Frahelsch	Radonice	Radonitz
Horní Mysletín	Misletin	Radostice	
Horní Slověnice	Ober-Slowenitz, Slowěnice	Řípec	Řipetz
Horusice	Horusitz, Horoschitz	Samoty v lesích	
Hrdlořezy	Bernschachel, Pernschall	Sedlíkovice	
Hůrka u Zborova	Hurka	Slavošovice	
Hvozdec	Hwozdetz	Smržov	
Jílovice	Jilowitz	Stará Hlína	Alt-Lam
Klec	Kletz	Staré Hodějovice	Hodowitz
Kojákovice	Kogakowitz	Suchdol nad Lužnicí	Suchenthal
Kolence	Kollenetz	Svatá Voršila	St. Ursula
Kosov		Sviny	Swin, Schweinitz
Kostelec	Kosteletz	Ševětín	Schewetin
Kramolín	Kramolin	Štěpánovice	Stiepanow, Stiepanowice
Kundratice	Kundratitz	Vidov	Vederpollen, Widdenpoll
Lhota		Vitín	Witin
Líšnice	Lischnitz	Vlastiboř	
Lužnice	Lužnitz	Vlkovice	Wlkowitz
Mazelov	Mazalow	Vřesná	
Mláka	Mlaka	Záblatí	Zablat
Mostečný		Záhoří	
Mysletín		Zaliny	Zahlin, Zallin
Neplachov	Neplachow	Zborov	Sborow
Nová Hlína	Neu-Lam, Leim	Zvíkov	Zwikow
Nová Ves	Neudorf	Žíšov	Žischow

Tabulka č. I.3.3.2.

Jména vsí uvedená ve smluvních zápisech, panství Třeboň (1775-1785)

Česky	Německy	Česky	Německy
Bor		Novosedly	Neusattel
Bošilec	Boschiletz	Ohrazeníčko	Deutsch-Baumgarten
Branná		Pelejovice	Pelegitz
Bukvice		Ponědraž	Poniedrasch
Cep	Trieschel, Troschl	Ponědražka	Poniedrasko
Doudleby		Přesecka	
Dolní Slověnice	Unter-Slowenitz	Radonice	Radonitz
Drahotěšice	Drahotěschitz	Radostice	
Dynín	Dinin	Řípec	Řipetz
Frahelž	Frahelsch	Samoty v lesích	
Hamr		Sedlíkovice	
Horní Miletín	Ober-Miletin	Slavošovice	
Horní Slověnice	Ober-Slowenitz, Slowěnice	Smržov	
Horusice	Horusitz, Horoschitz	Stará Hlína	Alt-Lam
Hrdlořezy	Bernschachel, Pernschall	Staré Hodějovice	Hodowitz
Hůrka	Hurka	Stropnice	
Hvozdec	Hwozdetz	Suchdol nad Lužnicí	Suchenthal
Jílovice	Jilowitz	Svatá Voršila	St. Ursula
Klec	Kletz	Sviny	Swin, Schweinitz
Kojákovice	Kogakowitz	Ševětín	Schewetin
Kolence	Kollenetz	Štěpánovice	Stiepanow, Stiepanowice
Kosov		Val	Neudorf
Kostelec	Kosteletz	Vidov	Vederpollen, Widdenpoll
Kramolín	Kramolin	Višňov	
Kundratice	Kundratitz	Vitín	Witin
Lhota		Vlastiboř	
Líšnice	Lischnitz	Vlkov	
Lomec	Lometz	Vlkovice	Wlkowitz
Lužnice	Lužnitz	Záblatí	Zablat
Mazelov	Mazalow	Zaliny	Zahlin, Zallin
Mláka	Mlaka	Zborov	Sborow
Neplachov	Neplachow	Zvíkov	Zwikow
Nová Hlína	Neu-Lam	Žišov	Žischow
Nová Ves	Neudorf		

Tabulka č. I.3.3.3.

Počet domů na vsích uvedených ve smlouvách, panství Třeboň (1790)¹⁶⁸

VES	Počet domů
Branná	12
Cep	40
Suchdol nad Lužnicí	97
Hrdlořezy	31
Bor	24
Kojákovice	47
Kramolín	29
Jílovice	41
Radostice	22
Doudleby	x
Nová Ves	16
Vidov	9
Staré Hodějovice	38
Zaliny	24
Slavošovice	18
Zvíkov	23
Vlkovice	19
Hvozdec	13
Štěpánovice	48
Horní Slověnice	26
Dolní Slověnice	27
Horní Miletín	10
Smržov	31
Záblatí	27
Mazelov	34
Ševětín	31
Vitín	31
Drahotěšice	29
Radonice	21
Kostelec	16
Neplachov	
Dynín	33
Lhota	
Pelejovice	22
Sedlčkovice	x
Bošilec	39
Sviny	44
Kundratice	13
Žišov	27
Řípec	41
Horusice	42
Ponědraž	20
Ponědrážka	
Frahelž	21

¹⁶⁸ J. SCHALLER, *Topographie*, s. 104-115.

Pokračování tabulky č. I.3.3.3.

VES	Počet domů
Klec	17
Přeseka	29
Lužnice	40
Kolence	32
Novosedly nad Nežárkou	60
Mláka	17
Stará Hlína	25
Samoty v lesích	x
Nová Hlína	12
Mysletín	
Hůrka	x
Lomec	9
Hamr	25
Bukvice	x
Hůrka u Zborova	
Kosov	součást statku Zborov
Líšnice	18
Mostečný	x
Ohrazeníčko	16
Dolní Stropnice	x
Svatá Voršila	součást statku Zborov
Val	33
Višňov	
Vlastiboř	x
Vlkov	17
Vřesná	x
Záhoří	x
Zborov	34

Tabulka č. I.3.3.4.

Velikost vesnic, panství Třeboň (1790)

POČET USEDLOSTÍ NA VSI	Celkem	%
1-10	3	4,3
11-20	14	19,7
21-30	16	22,5
31-40	13	18,3
41-50	6	8,5
51-60	1	1,4
61-70	0	0,0
71-80	0	0,0
81-90	0	0,0
91-100	1	1,4
Neuvedeno	17	23,9
Celkem	71	100,0

Tabulka č. I.3.3.5.

Sepsané smlouvy na vesnicích, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

VES	Počet smluv 1725-1735			Počet smluv 1775-1785			Celkem
	S.	Ch.	N.	S.	Ch.	N.	
Branná	0	0	0	4	0	0	4
Cep	7	1	0	5	2	1	16
Suchdol nad Lužnicí	10	5	0	7	1	1	24
Hrdlořezy	4	1	1	3	2	0	11
Bor	7	0	0	6	0	0	13
Kojákovice	11	0	0	10	2	2	25
Kramolín	3	0	0	8	1	0	12
Jílovice	18	1	0	5	1	0	25
Radostice	15	0	0	8	0	0	23
Doudleby	6	0	0	2	0	0	8
Nová Ves	3	0	0	3	1	0	7
Vidov	2	1	0	2	2	0	7
Staré Hodějovice	15	0	0	6	1	2	24
Zaliny	4	0	0	7	0	0	11
Slavošovice	3	0	0	5	1	0	9
Zvíkov	4	2	0	5	1	0	12
Vlkovice	4	0	0	4	0	0	8
Hvozdec	1	0	0	3	0	0	4
Štěpánovice	15	0	0	16	0	0	31
Horní Slověnice	8	1	0	12	1	0	22
Dolní Slověnice	0	0	0	7	2	0	9
Horní Miletín	0	0	0	2	0	0	2
Smržov	4	1	0	3	0	0	8
Záblatí	4	0	0	6	0	0	10
Mazelov	6	1	1	7	2	1	18
Ševětín	7	2	0	7	3	2	21
Vitín	10	0	1	8	1	0	20
Drahotěšice	3	1	0	5	3	0	12
Radonice	4	0	0	2	2	0	8
Kostelec	3	0	0	1	0	0	4
Neplachov	5	1	0	9	0	1	16
Dynín	8	0	0	16	0	1	25
Lhota	2	0	0	2	0	0	4
Pelejovice	3	0	0	8	0	0	11
Sedlíkovice	4	0	0	3	0	0	7
Bošilec	2	1	0	8	3	1	15
Sviny	13	0	1	13	0	1	28
Kundratice	1	0	0	6	2	0	9
Žišov	7	0	0	3	2	0	12
Řípec	7	0	0	6	1	0	14
Horusice	9	0	0	10	4	3	26
Ponědraž	7	1	0	11	1	1	21
Ponědrážka	4	0	0	2	1	0	7
Frahelž	2	1	0	4	7		14

S.-sedláci; Ch.-chalupníci; N.- neuvedeno

Pokračování tabulky č. I.3.3.5.

VES	Počet smluv 1725-1735			Počet smluv 1775-1785			Celkem
	S.	Ch.	N.	S.	Ch.	N.	
Klec	2	2	0	3	2	0	9
Přesecka	7	2	0	7	4	0	20
Lužnice	5	1	0	11	5	1	23
Kolence	5	0	0	4	2	0	11
Novosedly nad Nežárkou	18	2	0	15	4	2	41
Mláka	3	0	0	1	0	1	5
Stará Hlína	8	1	0	6	3	1	19
Samoty v lesích	7	2	0	3	1	1	14
Nová Hlína	0	3	0	1	2	0	6
Mysletín	1	0	0	0	0	0	1
Hůrka	0	0	0	1	0	0	1
Lomec	1	0	0	1	0	0	1
Hamr	0	0	0	1	8	0	9
Bukvice	0	0	0	1	0	0	1
Hůrka u Zborova	0	1	0	0	0	0	1
Kosov	4	0	0	1	0	2	7
Líšnice	1	5	2	0	2	0	10
Mostečný	6	1	0	0	0	0	7
Ohrazeníčko	5	0	0	2	0	1	8
Stropnice	0	0	0	0	1	0	1
Svatá Voršila	0	1	0	0	2	0	3
Val	0	0	0	6	0	1	7
Višňov	0	0	0	2	0	0	2
Vlastiboř	5	1	0	3	0	0	9
Vlkov	0	0	0	4	1	1	6
Vřesná	2	4	0	0	0	0	6
Záhoří	1	0	0	0	0	0	1
Zborov	3	1	0	5	1	0	10
Neuvedeno	0	0	0	0	1	0	1

S.-sedláci; Ch.-chalupníci; N.- neuvedeno

Tabulka č. I.3.3.6.

Rozčlenění výměnkářských smluv, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

VÝMĚNKÁŘSKÉ SMLOUVY	Období let			
	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Výměnek uveden	216	55,1	338	72,7
Výměnek nezmíněn	110	28,1	120	25,8
Výměnek nestanoven	66	16,8	7	1,5
Celkem	392	100,0	465	100,0

Tabulka č. I.3.3.7.

Důvody neexistence zápisu o výměnku, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

DŮVODY NEEEXISTENCE VÝMĚNKU	Období let			
	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Dědické podíly	54	30,7	65	51,2
Směna	12	6,8	2	1,6
Výměnek nestanoven	66	37,5	7	5,5
Výměnek neuveden	44	25,0	53	41,7
Celkem	176	100,0	127	100,0

Tabulka č. I.3.3.8.

Důvody nestanovení výměnku, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

DŮVOD	Období let			
	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Hospodář si nezasloužil	7	10,6	1	14,3
Nezůstaly žádné děti	2	3,0	0	0,0
Vdova se vdala	1	1,5	0	0,0
Odchod jinam	1	1,5	0	0,0
Všichni zaopatřeni	2	3,0	0	0,0
Zemřeli	2	3,0	0	0,0
Stanovení dodatečně	29	44,0	2	28,6
Dříve učiněný	14	21,2	4	57,1
Není žádný	8	12,2	0	0,0
Celkem	66	100,0	7	100,0

II. VÝMĚNEK V ZRCADLE ČASU

Dříve než bude pozornost věnována výměnkářské praxi na třeboňském panství v 18. století, je třeba se nejdříve zaměřit na výměnek jako takový, na jeho obsah, právní aspekty, vývoj právních norem a dědickou praxi. Literatura k tomuto tématu byla pojednána v úvodní kapitole.

Výměnek představoval instituci, která v první řadě zabezpečovala hospodáře (ve stáří, nemoci či jiných obtížných situacích), nebo jeho blízké osoby, které nebyly schopné si jiným způsobem zajistit obživu nutnou pro přežití. Lze ho tedy chápat jako nerozdílnou součást venkovské, zemědělské společnosti, poněvadž dávky surovin se odvíjely od obhospodařovaných plodin. Ruku v ruce byl výměnek spojen s předáním usedlosti dědici či s jejím prodejem. Proto nelze také opomenout souvislost s dědickou praxí, poněvadž výměnkářská smlouva upravovala dědické poměry v případě smrti hospodáře, ale zároveň zabezpečovala vdovu¹⁶⁹ i nezletilé pozůstalé potomky. Pro tento účel byly sepisovány smlouvy, ve kterých si hospodář vymíňoval druh a množství dávek, které chtěl požívat sám nebo které měly být k dispozici jemu blízkým osobám. Tyto smlouvy byly zapisovány do pozemkových knih, v tomto případě do knih speciálních, výměnkářských.

Po terminologické stránce byl používán výraz „vejměnek“ či „vymíňuje sobě“. Vladimír Procházka uvádí i jiné možnosti. Můžou být použity slovesné formy „vyměňovati“ nebo „vyjmouti sobě“, řeč může být o „užitku do smrti své“, ojediněle se používá výrazu „příloh“. Německý termín je „Ausgeding“, méně často „Auszug“, užívá se i slovesné formulace „ausserdingen“ a „ausziehen“.¹⁷⁰ Z historického hlediska představuje výměnek praxi prováděnou již ve 14. století a svůj původ má v německy mluvících oblastech.¹⁷¹ V českém prostředí se s ním lze setkat o něco později, a to ve století patnáctém.¹⁷²

Právo na výměnek si hospodář nemohl určit sám. V tomto ohledu plně podléhal vrchnostenskému nařízení a souhlasu.¹⁷³ Dělo se tak proto, aby vrchnost nepřicházela

---

¹⁶⁹ Výměnek vzniká posledním pořízením nebo smlouvou. Pozůstalé vdově či vdovci a dětem je pak za odstoupení své poloviny statku slíben výměnek. J. MOŽUTA, *Praktické provádění*, s. 104

¹⁷⁰ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 435-436.

¹⁷¹ Na základě selských práv ve Vestfálsku z roku 1363 je výměnek označován jako starý lidový obyčej. C. HORÁČEK, *Výměnek*, s. 11.

¹⁷² Nejstarší záznam o zřízení výměnku pochází z roku 1416, kdy si rodiče pro svou obživu vyhradili čtvrt lán. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 276.

¹⁷³ Ve všech prozkoumaných smlouvách je v úvodu uvedeno, že se tak děje s povolením a vědomím laskavé milostivé vrchnosti.

o vykonávání pravidelných robot a úhradu peněžních platů. Proto dbala na to, aby v čele usedlosti stál fyzicky aktivní a schopný hospodář, který by svou nemohoucností neuváděl statek do dluhů. Vzhledem k tomu, že na výměnek bylo pohlíženo také jako na reálné břemeno,¹⁷⁴ bylo v zájmu vrchnosti zabezpečit nevelké zadlužování usedlosti.

Zabezpečování se dělo vydáváním různých vrchnostenských nařízení a později i instrukcemi ze strany státu. Jedním z prvních pokynů vrchnosti bylo *Zřízení meziříčské* vydané Janem Jetřichem Berkou z Dubé v roce 1630 pro město Velké Meziříčí a okolní vesnice. Předmětem byl zákaz vymíňování si obilí nebo píce při prodeji gruntu či dvoru, neboť se tím projevil negativní vliv na prodejní cenu.¹⁷⁵ O pár let později, v roce 1679, vrchnost upozorňovala na míru požadovaných dávek, aby se majitel usedlosti v případě neúrody, války a jiných pohrom nemusel zadlužovat kvůli velkému výměnku.¹⁷⁶ Povinnost dohlížet na přiměřenost měl i rychtář při zapisování jednotlivých smluv, aby nový majitel byl schopen plnit dávky a starat se o hospodářství.¹⁷⁷ Z tohoto nařízení je více než patrné, že snahou vrchnosti bylo docílit prosperity jednotlivých usedlostí.

Při stanovování výměnku si odstupující hospodář či hospodyně mohli zvolit obytný prostor, kam se uchýlí na zbytek života. Možnost představovala i oddělená chalupa, ve které bylo výměnkářům poskytnuto větší soukromí a nebyla omezována ani jedna ze stran společného soužití. Lze však uvést vyjádření, že vrchnost tento způsob neviděla příliš ráda a snažila se podniknout preventivní kroky.¹⁷⁸

Jak už bylo upozorněno, i státní správa měla zájem na funkčnosti jednotlivých usedlostí a schopnosti obstát ve všech pohledávkách. Jisté nesympatie v očích státu vzbuzovalo vymíňování si polí, zahrad a jiných pozemků. Tento zvyk omezila při vydání *Dobříšského patentu o útiscích a přetěžování* roku 1771.¹⁷⁹ Úplná přítrž tomuto zvyku byla učiněna dvorským dekretem ze dne 15. února 1833, kdy nabyvatel celého majetku nemohl při sepisování smlouvy přenechat část již jemu patřících pozemků

---

¹⁷⁴ Blíže A. MENOŠEK, *Výměnek*, s. 7; C. HORÁČEK, *Výminek*, s. 9; J. SEDLÁČEK, *Právo*, s. 103-104.

¹⁷⁵ Josef KALOUSEK (ed.), *Řády selské a instrukce hospodářské 1627-1698*, AČ 23, Praha 1906, s. 115.

¹⁷⁶ Tamtéž, s. 475.

¹⁷⁷ J. KALOUSEK (ed.), *Řády selské a instrukce hospodářské 1698-1780*, AČ 24, Praha 1908, s. 17.

¹⁷⁸ V první polovině 18. století bylo vydáno nařízení, aby takovéto příbytky byly vedeny v patrnosti a byl na ně dáván pozor, neboť hrozilo vzniknutí požáru a útisk dvora, přičemž mohlo dojít k jeho poškození. Tamtéž, s. 43. Kníže Adam ze Schwarzenberka roku 1730 dokonce zakázal stavby chalup, obzvláště výměnkářských, bez jeho zvláštního povolení. Tamtéž, s. 160. Na častý vznik požárů v těchto chalupách upozorňuje i nařízení z roku 1741, kdy obvykle shořela celá usedlost a docházelo k velkým škodám. Proto dochází opět k zákazu. Tamtéž, s. 236.

¹⁷⁹ Do budoucna nemá být povoleno vymíňování polí, zahrad a jiných polností, nýbrž pouze právo na byt, nějaký kus dobytka a obilí. Tamtéž, s. 438-439.

určité osobě do smrti.¹⁸⁰ Neustálé opakování a vydávání nařízení ve stejném smyslu jako již v předchozích svědčí o tom, že nedocházelo vždy k úplnému dodržování. Proto muselo dojít k občasným připomínkám, jak má být daná situace řešena. Ke konci 18. století bylo guberniálním nařízením ze dne 30. listopadu 1794 zakázáno, aby vdova, která se po smrti manžela znovu vdala a s novým mužem prozatímně vedla usedlost do zletilosti svého potomka, následně pak požívala výměnek společně s druhým manželem. Tento způsob výměnku byl ale opět dvorským dekretem ze dne 7. srpna 1795 připuštěn.¹⁸¹ Podle slov Jaromíra Sedláčka se *Všeobecný občanský zákoník* vyhlášený dne 1. června 1811 výměnkem nezabýval.¹⁸² Alice Velková však upozornila na druhý díl, sedmou kapitolu zvanou O služebnostech.¹⁸³ Tato část se vyjadřuje k jednotlivým právům platících pro uživatele služebností. Podle charakteru textu lze do této skupiny osob zařadit i výměnkáře, i když není přímo uveden v obsahu.

Dědické právo bylo ze strany státu upraveno až dvorským dekretem ze dne 20. prosince 1770, kdy u tzv. zakoupených usedlostí bylo uznáno dělené vlastnictví poddaných, na rozdíl od nemovitostí nezakoupených, na které se nevztahoval žádný dědický nárok.¹⁸⁴ Do josefínských reforem bylo praktikováno pravidlo, že nástupcem na usedlosti se stával nejmladší syn hospodáře. Pokud by ho vrchnost shledala nezpůsobilým nebo nevhodným, mohla statek předat některému z jeho starších bratrů. V případě, že by po hospodáři zůstaly naživu pouze dcery, mohla dědit pouze ta z nich, která byla provdána, aby byl zajištěn řádný mužský hospodář. Pokud byly všechny dcery svobodné či nezletilé, hospodařila až do jejich provdání matka či třetí osoba určená vrchností. Pokud by se žádná z dcer neprovdala nebo by se jejich manžel zdál vrchností pro hospodářství nevhodný, statek byl prodán a kupní cena se následně rozdělila mezi dcery.

Patent ze dne 3. dubna 1787 způsobil změnu a majitelem se měl stát nejstarší syn. Kdyby hospodář neměl syna, měla analogicky dědit nejstarší dcera. Pokud by byl dědic usedlosti nezletilý, měl být stanoven poručník-nejčastěji matka, většinou s dalším mužským příbuzným. Případní otčímové (prozatímní hospodáři) byli však z poručnictví vyloučeni. Poručnictví bylo určeno pouze pro příbuzné osoby dědice. Výraznou změnu

---

¹⁸⁰ J. KALOUSEK (ed.), *Řády selské a instrukce hospodářské 1781-1850*, AČ 25, Praha 1910, s. 629.

¹⁸¹ C. HORÁČEK, *Výminek*, s. 12-13.

¹⁸² J. SEDLÁČEK, *Právo*, s. 101.

¹⁸³ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 278.

¹⁸⁴ C. HORÁČEK, *Výminek*, s. 10.

představovalo i nařízení z roku 1786, kdy hospodář mohl zakoupenou usedlost postoupit formou testamentu svému nástupci, tedy kterémukoliv ze svých dětí.¹⁸⁵

Po obsahové stránce výměnek vykazoval shodné znaky. Především se sestával z místa na bydlení. Výměnkář si dokonce mohl vybrat, zda chce sdílet společný prostor s rodinou nového hospodáře či chce mít své soukromí a přebývat odděleně. Dále mohl mít odstupující majitel právo na naturální dávky, dobytek, hospodářské nářadí a části pozemků, které chtěl užívat podle své vůle a eventuálně jiné potřeby. Stejně jako v případě bytu si mohl libovolně vyjmenovat, co konkrétně požaduje. Avšak musí být bráno v potaz, že množství jednotlivých předmětů muselo být přiměřené. Tudíž byla tímto faktorem libovůle výměnkáře ohraničena. Finanční prostředky, jako částečná nebo doplňková náhrada výměnkářských dávek či jejich úplný ekvivalent, nepředstavovaly obvyklou a běžnou formu.

---

¹⁸⁵ A. VELKOVÁ-KLÁŠTERSKÁ, *Zásahy státu do vztahu mezi vrchností a poddanými a jejich dopad na vesnickou rodinu na přelomu 18. a 19. století*, ČNM-řada historická 168, 1999, s. 53-72; zde s. 54; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 151, 153.

III. MOŽNOSTI ZABEZPEČENÍ VÝMĚNKEM

III. 1. Okolnosti vymezování výměnku

Velikost výměnku ovlivňovala především hospodářská situace usedlosti. Na straně jedné velikost usedlosti, bonita půdy a regionální poloha, na straně druhé schopnost splácet povinné platy a dluhy. Proto, jak prokázal výzkum, byl zájem o výměnek na třeboňském panství v celém období projevován pouze ze strany sedláků a chalupníků, protože měli možnost disponovat vlastním majetkem.¹⁸⁶ V četnosti uzavřených smluv v první a druhé polovině 18. století (tabulka č. III.1.1) výrazně převažovali sedláci, kteří hospodařili na gruntech. V mnohem menší míře byly smlouvy sepisovány s chalupníky, což platilo pro obě zkoumaná období. Rozsah majetku byl u chalupnických usedlostí omezenější než v případě selských. Proto lze předpokládat, že ti chalupníci, kteří uzavírali výměnkářské smlouvy, byli majetnější než ostatní. Při srovnání staršího a mladšího období je však vidět zřetelně patrný rozdíl, jak v počtu gruntů, tak chalup, který je především zapříčiněn chybějícími údaji z let 1733 a 1734. Důvodem rozdílného stavu u kategorie chalup v druhé polovině daného století byla také již zmíněná parcelace gruntů, která se následně projevila výrazným zvýšením počtu domů na konci 18. století.

Jako předmět smlouvy, kromě gruntů a chalup, byla také uvedena pazderna a jednota. Pazderna představovala stavení určené pro zpracování lnu, jednota byla používána jako synonymum pro samotu.¹⁸⁷ Patrně bylo ze strany vrchnosti požadováno, aby se zde tato charakteristika vyskytla, která dané usedlosti více konkretizovala a určovala jejich místo. V přehledu sepsaných smluv na vesnicích (tabulka č. I.3.3.5.) byly tyto dvě usedlosti začleněny do skupiny neuvedených patřících ke vsím Mazelov a Novosedly nad Nežárkou. Zkoumání typu usedlostí podléhal celkový vzorek 857 smluv, poněvadž zde uvedení výměnku nehrálo roli. V první řadě šlo o druh usedlosti a o přiblížení situace panující na panství v průběhu první a druhé poloviny 18. století.

---

¹⁸⁶ Ke stejnému závěru došla Alice Velková na panství Štáhlavy, kde se výměnek v 18. století stal preferovaným zvláště v případě sedláků a chalupníků. A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 103; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 279. Tato druhá práce plně obsahuje předešlou studii, proto budou i nadále uváděna obě díla.

¹⁸⁷ Blíže k vysvětlení těchto pojmů <http://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php>.

Jako ukazatel hospodářské situace na panství mohl posloužit rozbor vývoje cen usedlostí srovnáním dvou zkoumaných období.¹⁸⁸ Výši odstupní ceny obecně ovlivňovala řada faktorů a individuální poměry. Zejména velikost usedlosti, kraj, kde leží, zadlužení nebo počet nezaopatřených odstupitelových dětí.¹⁸⁹ Eduard Maur dospěl k závěru, že cena usedlosti byla odvislá od hodnoty, kterou si stanovila vrchnost, pokud majitel získal na usedlost tzv. zákupní právo. Za stejnou cenu pak mohl hospodář odprodat nemovitost jinému zájemci.¹⁹⁰ Tato praxe však znamenala, že pokud došlo ke snížení nebo zvýšení hodnoty majetku, nebyl tento stav brán v úvahu.

Na třeboňském panství se naopak potvrdilo, že pokud hospodář něco přistavěl, a tím hodnotu zvýšil, nebo naopak došlo ke zchátrání stavení, byla tato skutečnost při odhadu ceny zhodnocena.¹⁹¹ Navíc byl odhad sumy v jednotlivých zkoumaných desetiletích zcela odlišný. V první polovině 18. století byla uvedena souhrnná cena usedlosti, včetně všeho vybavení a živého inventáře. O několik desítek let později byl postup ohodnocování změněn. U jednotlivých vyjmenovaných položek byla zapsána jejich aktuální hodnota. Položky byly sečteny, a tím stanovena kompletní suma živého (dobytek) a neživého (hospodářské náčiní) inventáře. Cena samotné nemovitosti však uváděna nebyla. Nelze se domnívat, že byla započtena do jiných položek, protože takové tendence obsah smluv nevykazuje. Proto nebylo provedeno srovnání pohybu cen za usedlost první a druhé poloviny 18. století.

Je možné pouze přiblížit rozsah vzhledem k typu usedlosti (tabulky č. III.1.2. a č. III.1.3.). Protože v druhém období nebyla uváděna suma za usedlost, byly použity údaje vztahující se k majetku zanechaném při nemovitosti. Záměr porovnat ceny pro obě období nebylo možné kvůli rozdílné měně uskutečnit. V prvním období se jednalo o kopy grošů míšeňských (kgm.) a v druhém období o zlaté. Jak už bylo popsáno v kapitole přibližující použité prameny, jednalo se o tzv. konveční měnu (C.M.) zavedenou v roce 1750. Změnu používané měny lze považovat za projev vývojového rozdílu padesáti let mezi zvolenými desetiletími.

V druhé polovině 18. století došlo k výraznému nárůstu počtu usedlostí bez udání hodnoty. Důvodem je, že ke stanovení ceny byla použita hodnota inventáře a mnohdy

---

¹⁸⁸ Blíže ke stanovování cen D. ŠTEFANOVÁ, *K aspektům*, s. 120-124.

¹⁸⁹ J. MOŽUTA, *Praktické provádění*, s. 107.

¹⁹⁰ E. MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht*, s. 95.

¹⁹¹ Proto lze vidět shodné znaky s oblastí západní Moravy, kde velikost ceny usedlosti ve sledovaných lokalitách byla na jedné straně dána tradicí dřívějších prodejů, na druhé straně momentální hospodářskou a stavební úroveň usedlosti, jejím užitkem a stavem nabídky a poptávky po gruntech v lokalitě. B. CHOCHOLÁČ, *Selské peníze*, s. 75.

starý hospodář nic nezanechal, nebo nebyla cena zanechaných věcí vůbec vyčíslena. Zpravidla se také jednalo o smlouvy, kterými byly usedlosti postoupeny prozatímnímu hospodáři či prozatímní hospodyně na určitou dobu. Ačkoli ve střední Evropě, tedy i v Čechách, převažoval systém zakoupených usedlostí, neudání hodnoty zanechaného inventáře poukazuje na možnost nezakoupených usedlostí na rustikální či dominikální půdě.¹⁹² Tato skutečnost však prokázána nebyla, poněvadž u chalupy nacházející se na dominikální půdě byla hodnota uvedena, a především ve smlouvě nechyběla specifikace, že se jedná o takový typ nemovitosti. U smluv, ve kterých chybělo udání hodnoty se tento záznam nenacházel. Předmětem byla také chalupnická stavení nacházející se na obecní půdě.

Do hospodářské stránky se promítl i způsob, jakým byla usedlost předána. K transferu usedlosti docházelo, jestliže jeden z původních majitelů zemřel, nebo když hospodář či hospodyně dospěli k závěru, že je opouštějí fyzické síly potřebné k práci. Svůj vliv zde měly i vnější okolnosti, na příklad výskyt přírodních pohrom. Pro majitele se pak mohl v takovém případě jako rozhodující faktor stát jejich duševní stav. Na treboňském panství se tedy vyskytovaly dvě možnosti, v jaké chvíli mohl nástupce usedlost obdržet do svého vlastnictví (tabulka č. III.1.4.).¹⁹³ První variantou bylo, že se hospodář rozhodl o postoupení usedlosti určité osobě ještě za svého života. V první i druhé polovině 18. století tato volba převažovala, ačkoli je patrný rozdíl v míře užití. Během let se osvědčilo, rozhodnout o nástupci a předat mu ji před smrtí, pokud se takový jedinec na usedlosti nacházel. Tento vývoj lze dát do souvislosti se změnou demografických poměrů.

Rozhodnutí o postoupení usedlosti plynulo nejen z fyzického stavu hospodáře, nýbrž i z rozhodnutí vrchnosti. Pokud majitel na sobě začal pozorovat, že mu ubývá sil a hospodářství nestačí, posloužila mu tato okolnost ke stanovení trvalého dědice usedlosti, který by se jím v jiném případě nemohl stát, přičemž svůj vliv zde projevovala opět i vrchnost. Bylo tím zajištěno, že majitelem nemovitosti se nestal neschopný, fyzicky či mentálně znevýhodněný člen rodiny. Nebo příliš mladý potomek, který by musel být prozatímně zastoupen do doby, než by dospěl. Tento způsob byl také volen v případě, že syn či dcera chtěli založit vlastní rodinu a přenechání hospodářství

---

¹⁹² Blíže k typům poddanských nemovitostí v. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 65-150.

¹⁹³ Dva možné způsoby, které jsou typické i pro ostatní oblasti východní Evropy, uvádí také H. ZEITLHOFER, *Das Ausgedinge*, s. 43. Podrobnější charakteristiku uvádí v dalším svém díle TÝŽ, *Arbeit*, s. 35-45.

jím v tom mohlo výrazně pomoci.¹⁹⁴ Pokud se navíc na usedlost měla přivdat či měl přiřzenit dobře zabezpečený jedinec, mohl předčasný výměnek představovat výhodu.¹⁹⁵ Pro otce a také vrchnost tento způsob zajištění usedlosti byl i výhodný, neboť starý hospodář mohl dohlížet na průčeschnost nového majitele a zajištění chodu hospodářství, popřípadě být k dispozici svými radami a zkušenostmi. Pokud jeho otec nebyl spokojen s jeho efektivitou práce, měl možnost zasáhnout ve prospěch více kvalifikované osoby, jestliže to umožňovala ustanovení ve smlouvě. Vrchnost měla toto právo bezprostředně. Do výběru nástupce se promítlo i vědomí, že jako výměnkáři budou na jeho stylu hospodaření závislí, proto se snažili do čela usedlosti postavit toho nejlepšího ze všech možných.¹⁹⁶ Ne vždy však špatný fyzický stav představoval důvod pro předání usedlosti, poněvadž v mnoha případech se odstupující hospodář nezmiňuje o důvodu, proč se usedlosti vzdává. Pokud se hospodář rozhodl pro předání usedlosti za svého života, požadoval na oplátku od nástupce vyměření výměnku a zabezpečení ostatních potomků, což se odvíjelo od finanční způsobilosti zanechané usedlosti.

Druhým způsobem bylo, že usedlost se stala součástí dědictví po smrti hospodáře. Vliv na dědictví měla, pokud tak hospodář učinil, jím sepsaná poslední vůle, která byla obvykle sepisována, pokud hospodář tušil, že brzy zemře.¹⁹⁷ K tomuto způsobu se majitelé usedlostí uchýlovali, pokud měli nedospělé děti, především nedorostlé syny, a tudíž chyběl pokrevní nástupce. Další chod domácnosti proto přenechávali v rukách svých manželék. Vdovám se naskýtaly dvě možnosti. Buď vedly usedlost samy do té doby, než je zastoupí někdo z potomstva, nebo zvolily možnost nového sňatku, aby zajistily jistou obživu pro sebe a své děti. Strategii žen ovlivňoval věk potenciálního nástupce. Především okolnost, zda by matka musela usedlost vést dlouhou dobu sama, či šlo jen o pár let, než by dorostl nejstarší syn či dcera, která by se provdala. Hodně zde záleželo na schopnostech a věku pozůstalé vdovy.

Dále mohla být usedlost postoupena třemi způsoby. Mohla být prodána, předána bezplatně anebo vyměněna za jinou. Při prodeji a bezplatném předání bylo rozhodující,

---

¹⁹⁴ Spojitost převodu usedlosti se sňatkem nástupce byla zkoumána pro oblast Vestfálska, kde se neprokázala podmíněnost těchto dvou činů, ale v některých případech byl sňatek spouštěcím faktorem pro uvažování o převodu nemovitosti. CH. FERTIG, *Hofübergabe*, s. 83-85. Časová provázanost se neprokázala ani v případě farnosti Kapličky či tří vesnic ležících také ve Vestfálsku. H. ZEITLHOFER, *Die „eisernen Ketten“*, s. 54; G. FERTIG, *Heirat*, s. 109-110.

¹⁹⁵ H. ZEITLHOFER, *Das Ausgedinge*, s. 49.

¹⁹⁶ M. SKOŘEPOVÁ, *Struktura*, s. 92.

¹⁹⁷ Josef Možuta se také přesvědčil, že ustanovení o výměnku se uvádí v praxi posledním pořizemím nebo smlouvou. Přičemž poslední pořizemím zřizující výměnek se vyskytovalo celkem zřídka. J. MOŽUTA, *Praktické provádění*, s. 104.

kdo se měl stát novým hospodářem. Zda ho poutal příbuzenský vztah k původnímu majiteli či nikoliv (tabulka č. III.1.5.) a jestli na usedlosti pro nastupujícího hospodáře vázlo nějaké finanční zatížení.

Podle znění smluv z let 1725-1735 byla většina usedlostí prodána (93,6 %).¹⁹⁸ Na základě prozkoumaných smluv nelze však ve všech případech s určitostí zjistit, zda usedlosti byly opravdu za uvedenou částku prodány a původní hospodář určenou finanční částku skutečně od nastupujícího hospodáře obdržel. Důvodem je absence údajů o výši splátek, které měl nastupující hospodář odvádět. Nejedná se o zvláštní situaci platící pro třeboňské panství, nýbrž o charakteristickou vlastnost tohoto typu knih.¹⁹⁹ Ve výjimečných případech však forma prodeje vyčíslením splátek v tomto období doložitelná byla (příloha č. 2).²⁰⁰

Druhou nejčastější formou převodu usedlosti v první polovině 18. století se ukázala být směna. Ve smlouvách se nacházely termíny „pouští frajmarkem“, „zhandloval“ nebo „handl“. Předmětem byla jak chalupnická stavení, tak selská. Pokud měla jedna usedlost o něco větší hodnotu než druhá, byl tento rozdíl vyrovnán pomocí dobytka, obilí nebo peněz v odpovídající částce. Obvyklou poznámkou bylo, že „co hospodář na svém zaplatil, najde též tam“.²⁰¹

Zbývající smlouvy z první poloviny 18. století (1 %) představovaly bezplatný převod nemovitosti. Byly takto ohodnoceny z důvodu, že nebyla jejich cena vyčíslena a charakter zápisu nasvědčoval tomuto jednání. Tento stav se týkal smluv, kdy se k vdově po bývalém hospodáři přiřazenil nový manžel, nebo se budoucí majitel stal nastávajícím partnerem dcery původního hospodáře. V ostatních případech byly důvodem dluhy (příloha č. 3).

V druhé polovině 18. století na třeboňském panství naopak převažovaly usedlosti předané bezplatnou formou. V podstatě došlo k úplnému obratu stavu ve srovnání s předchozím obdobím, poněvadž bezplatný převod se týkal 97,2 % usedlostí (tabulka č. III.1.6.). Při pátrání po příčině opačného vývoje, byla pozornost zaměřena na problematiku zadlužení, poněvadž představovalo pro nemovitost zatížení. Ze zkoumání vyplynulo, že v druhém zkoumaném období vázly dluhy na 54,2 %

---

¹⁹⁸ Až na pár výjimek je v úvodu každé smlouvy uvedeno, že starý hospodář pouští usedlost novému hospodáři, podle starého či nového odhadu, za určitou cenu.

¹⁹⁹ Se stejným problémem se neseťkala ani Dana Štefanová v konšelských a pozemkových knihách frýdlantského panství, poněvadž v nich byly zapsány výše krátkodobých i dlouhodobých splátek, včetně délky splácení těch dlouhodobých. D. ŠTEFANOVÁ, *K aspektům*, s. 120.

²⁰⁰ Blíže k postupu při splácení nemovitosti J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 282-288.

²⁰¹ Blíže k otázce směny usedlosti V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 350-352.

usedlostí. Což poukazuje na ovlivnění způsobu postoupení usedlosti nástupci. Míra zadluženosti byla však v jednotlivých případech odlišná a v některých údaje o dlužné částce dokonce chyběly. U první poloviny 18. století se zadlužení prokázalo pouze u 6,6 % nemovitostí, proto mohly být usedlosti obvykle prodávány. Z tohoto zásadně rozdílného stavu lze soudit, že na třeboňském panství došlo v rozmezí padesáti let k proměně ekonomické situace, která se v důsledku projevila úrovní zadluženosti. Podle smluvních ustanovení musel nový majitel odvádět dlužné platby vrchnosti a státu, nezřídka i jiným věřitelům. Vliv při rozhodování, zda prodat či předat bezplatně, měla i existující povinnost nového hospodáře zabezpečit zbývající potomky odstupujícího hospodáře či hospodyně. Nemohlo být tudíž po nástupci ještě požadováno splácení nemovitosti, pokud chtěly odstupující osoby počítat s ujednáním výměnku.

Pokles zaznamenaný v případě výměny usedlostí v druhé polovině 18. století poukazuje na to, že tento způsob převodu se stal neúčelným a zcela výjimečným. Roli mohl hrát demografický vývoj, neboť pokud hospodář nebyl omezován nedostatkem možných nástupců, tento faktor ovlivňoval jeho rozhodnutí. Nasvědčují tomu i postupy, kdy ve třech případech byl vyměněn grunt za chalupu. K tomuto činu se majitelé selských usedlostí uchýlovali jen v případě, pokud neměli dostatek síly nebo se cítili být staří, aby stačili zvládnout všechnu práci s gruntem spojenou.

Způsob předávání usedlostí také odpovídá poměru vztahů mezi odstupujícím a nastupujícím hospodářem (tabulka č. III.1.5.), kdy nepříbuzní nástupci měli větší zastoupení v první polovině 18. století. Naproti tomu v druhé polovině téhož století je patrný nárůst počtu hospodářů s příbuzenským vztahem vůči původnímu majiteli. Tento stav je dán tím, že v prvním období nebyly usedlosti tolik zatížené dluhy a svou roli zde mohlo mít i zlepšení demografických poměrů.²⁰² Na území vřesecké rychty bylo zjištěno, že hospodářský úpadek oblasti ovlivňoval rozhodnutí odstupujících hospodářů tím, že většinou postupovali své selské grunty a chalupnická stavení nepříbuzným osobám. Se zlepšením poměrů začali více své nemovitosti převádět na osoby příbuzné.²⁰³ Na základě tohoto zjištění a prokázané praxe preferování příbuzných nástupců v obou obdobích se lze domnívat, že na třeboňském panství, i přes prokázanou zadluženost usedlostí, panovaly příznivé hospodářské podmínky.

---

²⁰² Josef Grulich svým výzkumem prokázal, že v poslední třetině 18. století převažoval přirozený přírůstek nad úbytkem jihočeského obyvatelstva. J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 146.

²⁰³ Tamtéž, s. 303.

Aby se hospodář mohl odebrat na výměnek, musel nejprve svou usedlost postoupit svému následníkovi.²⁰⁴ V jeho rozhodnutí, komu usedlost předá, měla velký vliv dědická praxe panující v dané oblasti.²⁰⁵ Až do konce 18. století neexistovala žádná jednotná dědická praxe pro poddanské usedlosti v rámci českých zemí, nýbrž právo zvykové či jednotlivá nařízení vrchnosti platící pro konkrétní oblasti. V probádané oblasti bylo používáno při předávání usedlosti právo nejmladšího syna. Pokud ten nemohl nemovitost převzít, musel mu skutečný nástupce poskytnout odstupné.²⁰⁶ Co platilo pro všechny, byl tzv. princip nedělitelnosti. Zaručoval, že se usedlost nebude rozdrobovat mezi několik majitelů a zůstane v rukou jedné osoby, a tím bude zajištěna majetková komplexnost panství.²⁰⁷ S tím dále souvisela schopnost splácet pohledávky vůči vrchnosti. O tom, že toto pravidlo nebylo vždy na třeboňském panství dodržováno, svědčí případ z první poloviny 18. století (příloha č. 4). Důvodem, proč došlo k porušení může být, že otec věděl, že si toto rozdělení může dovolit, aniž by ohrozil chod obou hospodářství, a rozdělením nedocházelo k velkému rozdrobení.²⁰⁸

S bezplatným postoupením, prodejem či směnou bylo úzce svázáno vypořádání se nástupce s potomky nebo sourozenci, kteří měli právní nárok na část z hodnoty celkového majetku rodiny. Jedním ze způsobů bylo poskytnutí výbavy, sloužící k zařízení odděleného vlastního hospodářství, a pokud k osamostatnění docházelo na základě uzavření sňatku, tak i uspořádání svatby. Druhým je nárok na podíl na rodinném jmění, tedy dědický nárok, který může být poskytnut ihned formou odbytného. Dědický podíl může být realizován také vybytím, kdy ho poskytnutá určitá majetková hodnota nahrazuje, jestliže některé dítě ještě za otcova hospodaření opustilo rodinné majetkové společenství, a zřídilo si vlastní hospodářství nebo uzavřelo sňatek.²⁰⁹ Převody usedlostí na třeboňském panství a požadavek na poskytnutí dědických podílů nebyly vždy podmíněny výměnkem. Byly rozděleny na dvě skupiny, podle toho, zda ještě někdo z rodičů žil nebo byli oba již po smrti (tabulka č. III.1.7.).

²⁰⁴ Touto otázkou se vůbec nezabýval Jaroslav Kozlík, přičemž lze s určitostí říct, že ke zkoumání výměnkářské otázky nepochybně patří. J. KOZLÍK, *Výměnkářská otázka*, s. 67-136.

²⁰⁵ Blíže k dědickým zvykostem panujícím na jihu Čech J. GRULICH, *Poddanská nemovitost*, s. 34-41; obecně E. MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht*, s. 93-118; ve frýdlantském panství D. ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis; TÁŽ, K aspektům*, s. 124-128.

²⁰⁶ Stejná praxe panovala i v oblasti západního Podkrkonoší. J. ŠŤASTNÁ, *Výměnek*, s. 283.

²⁰⁷ Poddanské usedlosti byly postupovány až do 18. století dědicky jako celek. Až pozdější přírůstek obyvatelstva a uvolnění poddanských pout ve století devatenáctém umožnily dalekosáhlé drobení. V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 453. Celé usedlosti jsou převáděny na jednotlivé dědice tam, kde velká pozůstalost obsahuje více samostatných usedlostí nebo kde se vdově mimo statek postupuje chalupa. Tamtéž, s. 471-472.

²⁰⁸ Srov. J. ŠŤASTNÁ, *Výměnek*, s. 284.

²⁰⁹ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 404, 460-461.

V případě, že ještě jeden žil, bylo v první polovině 18. století nejhojněji požadováno zajištění potomků při novém sňatku vdovy (86,5 %). Svědčí to o snaze těchto žen zabezpečit svým nedorostlým dětem ochránce a funkčnost usedlosti. Dále byl jako zaopatřovatel dětí a sourozenců ve dvou případech ustanoven bratr (5,4 %), v prvním šlo o bratra vdovy předávající usedlost a v druhém o bratra hospodáře, což vzbuzuje pozornost. Prameny bohužel neuvádějí, proč se původní hospodář rozhodl postoupit usedlost svému bratrovi. Možností se naskytuje ale několik. Mohl ji mít jen do jeho dospělosti či usoudil, že hospodářství více prospěje, pokud se usedlosti vzdá a přenechá ji jemu.²¹⁰ Jako jiná alternativa, mnohem pravděpodobnější, se nabízí možný sňatek, kterým se dostal na jinou usedlost. Vybytí a výbavu měl dětem zajistit nejen prozatímní hospodář, ale i zeť svým švagrovým (2,7 %). Požadavky stejného typu byly směřovány i k nepřibuzným nástupcům při směně usedlosti a prodeji (5,4 %). Nešlo tedy o žádosti pouze vůči příbuzným osobám.

Děti měly obdržet své podíly ve formě výbytu nebo výbavy. Dále pak měly eventuelně dostat hospodářské náčiní a dobytek, které jsou započteny pod hmotný majetek, či peníze (tabulka č. III.1.8.). Až na pár zvláštních požadavků vykazují obě poloviny 18. století téměř shodné znaky. Rozdílnost je však možné pozorovat v případě finančních prostředků, kdy se v druhé polovině stávají častější volbou oproti první polovině. K proměně došlo také u požadování výbavy, která převažuje v první polovině 18. století, na rozdíl od druhé poloviny, kdy je preferován výbyt.

V druhé polovině 18. století došlo k poklesu požadavků na zajištění potomků ze strany nového manžela vdovy (79,7 %). Avšak nástupci původního hospodáře či hospodyně stáli vůči nim v rozmanitějších vztazích. Neznamená to, že by prozatímní hospodáři představovali malou garanci zabezpečení, ale dělo se tak z důvodu, že usedlost v takové situaci byla, společně s péčí o děti či sourozence, předávána synům (6,8 %), bratrovi (1,7 %), dceři a zeti (1,7 %) a švagrovi (1,7 %). Došlo i ke snížení počtu převodů nepřibuzným osobám (1,7 %), což lze chápat také jako následek postoupení usedlosti častěji spřízněným jedincům. Z tohoto vývoje je patrné, že byla pozměněna strategie vdov. Změnu oproti předchozímu období představují čtyři případy (6,8 %), kdy se na usedlost přivdala jiná žena a hospodář požadoval zabezpečení a vyplacení potomků z minulého manželství. Ve dvou případech se tak událo, protože

---

²¹⁰ Jak upozorňuje Cyril Horáček, s výměnkem současně zpravidla přicházely na usedlost i podíly sourozenců, jež měl vyplatit nový hospodář. Tyto podíly jsou vypoveditelné a v takovém případě se může hospodář dostat do kritického postavení, poněvadž není schopen z výnosu podíl vyplatit. Musí pak hledat jiné řešení. C. HORÁČEK, *Výminek*, s. 43.

jejich otec chtěl, aby se následnými dědici usedlosti staly po jeho smrti děti z druhého manželství. Šlo tedy o vyplacení dědických podílů, které dětem z prvního manželství z usedlosti plynuly. Ve třetím měl být syn zabezpečen pro případ náhlého a brzkého úmrtí otce a čtvrtý případ nestanoví péči o vlastní děti, nýbrž o nedorostlé sourozence manželky, která však zemřela. Hospodář se poté oženil znovu, ale zastával funkci prozatímního hospodáře do doby, než bude moci na jeho místo nastoupit švagr, který se měl za osmnáct let stát zletilým.

Pokud docházelo k převodu nemovitosti za života hospodáře, měla smlouva několik složek, konkrétně část upravující převod (prodej), výměnek a často i dědické nároky ostatních potomků.²¹¹ Nejinak tomu bylo i na třeboňském panství, proto vyplacení dědických podílů a zajištění zbylých dětí bylo požadováno také osobami odcházejícími na výměnek.²¹² Z výzkumu vyplynulo, že se nejednalo o specifikum jedné z vytvořených skupin, neboť bylo požadováno všemi (tabulka č. III.1.9.). Pokud budou porovnány odchody na výměnek v jednotlivých skupinách a vymínění si zabezpečit potomky dědickými podíly, je možné vidět obdobnou situaci. Lze tedy učinit závěr, že čím častěji byl v dané skupině zaznamenán odchod na výměnek, tím více bylo požadováno po novém hospodáři, aby se vypořádal s ostatními dědici.

Dětem a sourozencům byla jejich práva opět poskytována různými způsoby a v jednotlivých skupinách se vyskytovaly i speciální požadavky (tabulky č. III.1.10., č. III.1.11., č. III.1.12., č. III.1.13.). Mezi ně lze zařadit žádost o řemeslné vyučení, výchovu a doslovně uvedené uspořádání svatby. Upozorněno je zde na to z důvodu, že obvykle byl pro svatbu používán termín „výprava“, který byl započítán do kolonky výbava. Uvedená označení zahrnovala jak uspořádání svatby, tak vlastní vybavení.²¹³ Absence vyplacení peněžních dávek v první polovině 18. století a naopak rozmáhající se praxe tohoto způsobu zabezpečení se v druhé polovině projevila snížením poskytování jiných forem, konkrétně věnem a hmotným majetkem. Tuto změnu patrně způsobilo, že peníze se staly důležitější a vděčnější formou.²¹⁴ Pokud byly děti

---

²¹¹ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 459.

²¹² Alice Velková konstatuje, že výměnek, který rodiče zřizovali pro své děti na štáhlavském panství, měl sloužit tedy hlavně k zabezpečení těch osob (nejčastěji dcer), které měly horší předpoklady pro to, aby se o sebe dokázaly postarat samy. Nejčastěji ho užívali lidé tělesně či duševně postižení nebo dcery, které byly již příliš staré na vdávání a v otcovské usedlosti zůstaly. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 291.

²¹³ Blíže k otázce výbavy dcer a synů V. PROCHÁZKA, *Výbava*, s. 55-58; J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 253-256.

²¹⁴ Nahrazení dobytka penězi při srovnání 18. a první poloviny 19. století bylo vyzorováno také ve východním Vestfálsku. CH. FERTIG, *Hofübergabe*, s. 74.

nedospělé a měl jim být vyplacen finanční obnos, mělo se tak dít odvedením částky do sirotčí kasy, kterou spravovala obec nebo vrchnostenský úřad. Takovýmto finančním prostředkům se říkalo sirotčí peníze.²¹⁵

Pokud je tématem zajištění dětí, nabízí se otázka, kde vůbec tito jedinci pobývali, když rodiče předali usedlost a odešli na výměnek, pokud byli ještě svobodní. V několika případech je doloženo, že pokud byly děti hodně malé, odcházely na výměnek s rodiči. V první polovině zkoumaného období se tak častěji stávalo v souvislosti s vdovami, v druhém šlo spíše o manželské páry. Tato proměna plyne ze skutečnosti, že v druhé polovině došlo k výraznému nárůstu požívání výměnku manželskými páry a zároveň k poklesu využívání této instituce ze strany vdov. Vymíňováno také bylo bydlení u nového hospodáře, které se týkalo pouze novějšího období a nebylo příliš časté. Nástupci v tomto případě byli v sourozeneckém a švagrovském vztahu, takže je pochopitelné, že zbylé děti zůstaly při usedlosti. Nelze opomenout, že současně představovaly pro nového hospodáře pracovní sílu. U zbývajících smluv nebylo možné na základě pramenů konstatovat, jak bylo bydlení dětí a sourozenců řešeno, lze však předpokládat, že stejně jako v předchozích případech, pokud byly děti příliš malé, vzali si je výměnkáři s sebou.²¹⁶ Pokud byly schopné zastat nějakou práci, zůstávaly na usedlosti, kde pomáhaly.

Pokud oba rodiče zemřeli, stal se nástupce na usedlosti dědicem a jeho povinností bylo zabezpečit své sourozence dědickými podíly, které jim z majetku plynuly. I v těchto případech došlo k výraznému procentuálnímu rozdílu ve srovnání první a druhé poloviny 18. století (tabulka č. III.1.7.). Skutečnost poukazuje na to, že v druhém zkoumaném období odcházela na odpočinek jeden či druhý rodič, eventuelně manželský pár častěji, a proto již při předání usedlosti zabezpečovali své zbylé potomky. Tudíž po jejich úmrtí byli ostatní potomci často již vyplaceni, protože podíly byly stanoveny již dříve, a nový majitel nebyl vázán touto povinností. Termín sourozenci je zde použit, protože v první polovině 18. století převažovali v roli nového majitele synové (81,8 %) a zbytek tvořili zeťové (18,2 %). V druhé polovině 18. století se jednalo už pouze o syny. Forma zabezpečení v případě nežijících rodičů byla

---

²¹⁵ Blíže V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 424-426. Blíže k otázce osiřelých dětí J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 198-203.

²¹⁶ Právo výměnkářů mít u sebe své další děti ve 20. století pravidelně zanikalo jejich provdáním, ožením či jiným zaopatřením, takže zastupitelé nebyli nijak přetěžováni. J. MOŽUTA, *Praktické provádění*, s. 108.

realizována především výbavou a hmotným majetkem (tabulka č. III.1.14.), kdy lze předpokládat, že zde byla praktikována zásada rovných dílů.²¹⁷

Jak bylo popsáno svrchu, hmotným majetkem se rozumí hospodářské náčiní a dobytek. Představovaly častou složku výbavy a výbytu, proto byla pozornost zaměřena na jednotlivé poskytované druhy u obou forem (tabulky č. III.1.15. a č. III.1.16.). Jako nejdůležitější se všeobecně jeví v obou zkoumaných obdobích tažný dobytek zastoupený vykleštěnými býky, konkrétně voly a výřezky. Nárůst v druhé polovině 18. století znamenal, že hospodáři zjistili, že jejich vlastnictví hraje zásadní roli při zabezpečování usedlosti. Pokud se vezme do úvahy i pořizovací cena, představovali volové velmi cennou součást výbavy. Na základě zjištění Aleše Chalupy lze potvrdit, že na třeboňském panství skutečně panovalo preferování volských potahů nad koňskými.²¹⁸ Význam také mělo vlastnictví krav a jalovic díky mléku. V tomto ohledu byly důležité i ovce, které navíc představovaly zdroj vlny. Jako hospodářské nářadí měly největší význam vůz, brány a pluh. Jejich důležitost byla dána opět využitelností při obhospodařování polí. Předmětem nebyly však pouze hospodářské nástroje, nýbrž i jednotlivé svršky oblečení (kabát, kožich, plášť, sukně) či obecně šatstvo a nábytek (truhla). Bohužel však byly zaznamenávány ojediněle, neboť v prvním období byly tyto předměty součástí tří smluvních ustanovení a v druhém období pouze jednoho. Důvodem mohou být extrémně špatné vztahy na usedlosti, kdy se odstupující hospodář a hospodyně báli, že noví majitelé zbývající děti ošidí i na oblečení, ačkoliv nešlo o usedlosti, které byly předány cizí osobě. V roli nového hospodáře šlo buď o syna nebo zetě. Jiným důvodem mohla být velká chudoba a nedostatek finančních prostředků, tudíž by odstupující hospodář nebo hospodyně nebyli schopni výše uvedené věci pro své nedorostlé děti pořídit. Ústupné tendence zahrnování oděvů jako součást výbytu a výbavy můžou představovat i vývojový trend.

Vzhledem k tomu, že výměnek nebyl finančně ohodnocen, nelze statisticky doložit, zda míra výměnku překračovala hodnotu usedlosti a zanechaných věcí. Vrchnost by však tuto situaci nedopustila, protože by tak byly ohroženy její platy a dávky.²¹⁹ V zájmu odstupujícího hospodáře navíc bylo, aby usedlost nadále

---

²¹⁷ Blíže k českému systému rovných dílů V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 479-483.

²¹⁸ Podle Aleše Chalupy dávali přednost volským potahům ze čtyřech zkoumaných oblastí jedině sedláci v jižních Čechách na Budějovicku, a to početním poměrem 4:1. A. CHALUPA, *Venkovské obyvatelstvo*, s. 273.

²¹⁹ Ve 20. století pak vstoupilo v platnost pravidlo, že výměnek co do svého objemu, nemá přesahovat síly statku tak, aby hospodář, vzhledem k výměnkovým dávkám, byl schopen obstát vůči ostatním břemenům vážnoucím na usedlosti a také výživě vlastní rodiny. C. HORÁČEK, *Výminek*, s. 14.

prosperovala a jemu mohl být výměnek vydáván či vyplácen. Tento zájem neměl tedy jen odstupující hospodář-budoucí výměnkář, ale také vrchnost. Ta dozírala na obsah výměnkářských smluv, aby mohly být realizovány platy povinné vůči ní.²²⁰

Hospodářská situace usedlosti měla vliv na již vzniklý nebo plánovaný výměnek. Pokud se vyskytly nějaké nesrovnalosti s hospodařením bývalého majitele či majitelky, odvodily se dluhy či špatný stav usedlosti, byla tím poznamenána i výše a rozsah výměnku (příloha č. 5). K podobnému omezení došlo také v případě, že již jeden výměnek vázaný na usedlost existoval. Vzhledem k tomu, že usedlost byla zatížena velkým množstvím dluhů a nový hospodář by nebyl schopný oba výměnkáře uživit, obdržela výměnek pouze stará výměnkářka (příloha č. 6).

---

²²⁰ Srov. V. PROCHÁZKA, *Výbava*, s. 59.

Tabulka č. III.1.1.

Přehled typů usedlostí ve smlouvách, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

TYP USEDLOSTI	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Grunt	339	86,5	348	74,9
Chalupa	48	12,3	87	18,7
Jiné	1	0,2	1	0,2
Neuvedeno	4	1,0	29	6,2
Celkem	392	100,0	465	100,0

Tabulka č. III.1.2.

Rozsah cen usedlostí, panství Třeboň (1725-1735)

CENA NEMOVITOSTI (kgm.)	1725-1735			
	Grunt		Chalupa	
	Počet	%	Počet	%
0-10	0	0,0	2	4,2
11-20	4	1,2	14	29,2
21-30	23	6,8	13	27,1
31-40	24	7,1	9	18,8
41-50	29	8,6	6	12,5
51-60	35	10,4	2	4,2
61-70	26	7,7	0	0,0
71-80	26	7,7	1	2,0
81-90	20	5,9	0	0,0
91-100	29	8,6	0	0,0
101-110	16	4,7	0	0,0
111-120	20	5,9	0	0,0
121-130	6	1,8	0	0,0
131-140	2	0,6	0	0,0
141-150	13	3,8	0	0,0
151-160	5	1,5	0	0,0
161-170	7	2,0	0	0,0
171-180	8	2,4	0	0,0
181-190	2	0,6	0	0,0
191-200	9	2,6	0	0,0
201-220	9	2,6	0	0,0
221-250	8	2,4	0	0,0
251-300	3	0,9	0	0,0
301-350	5	1,5	0	0,0
351-500	4	1,2	0	0,0
501-900	2	0,6	0	0,0
Bez ceny	3	0,9	1	2,0
Celkem	338	100,0	48	100,0

Tabulka č. III.1.3.

Rozsah cen usedlostí, panství Třeboň (1775-1785)

CENA NEMOVITOSTI (zlaté)	1775 - 1785			
	Grunt		Chalupa	
	Počet	%	Počet	%
0-10	3	0,8	7	8,0
11-20	3	0,8	6	6,9
21-30	4	1,2	1	1,2
31-40	6	1,7	4	4,6
41-50	14	4,0	5	5,8
51-60	38	10,9	3	3,4
61-70	42	12,1	8	9,2
71-80	31	8,9	1	1,2
81-90	30	8,6	1	1,2
91-100	26	7,5	3	3,4
101-110	14	4,0	3	3,4
111-120	23	6,6	0	0,0
121-130	20	5,8	0	0,0
131-140	18	5,2	0	0,0
141-150	11	3,2	0	0,0
151-160	10	2,9	0	0,0
161-170	15	4,3	0	0,0
171-180	2	0,6	0	0,0
181-190	3	0,8	0	0,0
191-200	0	0,0	0	0,0
201-220	6	1,7	0	0,0
221-250	2	0,6	0	0,0
251-300	4	1,2	0	0,0
301-350	0	0,0	0	0,0
351-500	0	0,0	0	0,0
501-900	0	0,0	0	0,0
Bez ceny	23	6,6	45	51,7
Celkem	348	100,0	87	100,0

Tabulka č. III.1.4.

Doba převodu usedlosti na nového majitele bez ohledu na výměnek, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

PŘEVOD USEDLOSTI	Období let			
	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Za života hospodáře/hospodyně	240	61,2	375	80,6
Úmrtím hospodáře/hospodyně	152	38,8	90	19,4
Celkem	392	100,0	465	100,0

Tabulka č. III.1.5.

Převod usedlosti ve vztahu odstupujícího k nastupujícímu hospodáři, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

VZTAH K NASTUPUJÍCÍMU HOSPODÁŘI	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Příbuzná osoba	269	68,6	337	72,5
Cizí osoba	123	31,4	128	27,5
Celkem	392	100,0	465	100,0

Tabulka č. III.1.6.

Způsob zisku usedlosti, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

ZISK USEDLOSTI	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Úplatně	367	93,6	9	1,9
Bezplatně	4	1,0	452	97,2
Směna	21	5,4	4	0,9
Celkem	392	100,0	465	100,0

Tabulka č. III.1.7.

Požadování dědických podílů při převodu usedlosti bez ustanovení výměnku, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

DĚDICKÉ PODÍLY	Období let			
	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Alespoň jeden z rodičů žije	32	62,1	57	87,7
Po smrti obou rodičů	22	37,9	8	12,3
Celkem	54	100,0	65	100,0

Tabulka č. III.1.8.

Přehled druhů dědických podílů při převodu usedlosti za života jednoho z rodičů bez ustanovení výměnku, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

DĚDICKÉ PODÍLY PŘI PŘEVODU USEDLOSTI	Období let			
	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Finanční obnos	1	3,1	5	8,8
Hmotný majetek	5	15,6	13	22,8
Hmotný majetek a finanční obnos	1	3,1	6	10,5
Chalupa	1	3,1	0	0,0
Výbava	3	9,4	0	0,0
Výbava a hmotný majetek	11	34,4	1	1,8
Výbava, hmotný majetek a finanční obnos	2	6,3	0	0,0
Výbyt	2	6,2	4	7,0
Výbyt a finanční obnos	0	0,0	4	7,0
Výbyt a hmotný majetek	3	9,4	20	35,0
Výbyt, hmotný majetek a finanční obnos	0	0,0	3	5,3
Zaopatření	3	9,4	0	0,0
Zaopatření a řemeslo	0	0,0	1	1,8
Celkem	32	100,0	57	100,0

Tabulka č. III.1.9.

Zajištění zbývajících potomků rodiči na výměnku, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

SKUPINA	Období let			
	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Příbuzný nového hospodáře	46	39,3	72	30,6
Příbuzný nového hospodáře s manželkou	19	16,2	97	41,3
Vdova	44	37,6	62	26,3
Nepříbuzný nového hospodáře	7	6,0	2	0,9
Nepříbuzný nového hospodáře s manželkou	1	0,9	2	0,9
Celkem	117	100,0	235	100,0

Tabulka č. III.1.10.

Forma dědických podílů požadovaných odstupujícím hospodářem v příbuzenském vztahu vůči nastupujícímu, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

DRUH DĚDICKÉHO PODÍLU (příbuzný nového hospodáře)	Období let			
	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Finanční obnos	0	0,0	6	8,3
Hmotný majetek	5	10,9	18	25,0
Hmotný majetek a finanční obnos	0	0,0	6	8,3
Řemeslo	0	0,0	1	1,4
Výbava	18	39,1	0	0,0
Výbava a hmotný majetek	10	21,8	0	0,0
Výbyt	4	8,7	11	15,3
Výbyt a finanční obnos	0	0,0	4	5,6
Výbyt a hmotný majetek	6	13,0	23	32,0
Výbyt, hmotný majetek a finanční obnos	0	0,0	2	2,7
Výbyt, hmotný majetek a řemeslo	0	0,0	1	1,4
Vyživení a hmotný majetek	1	2,1	0	0,0
Zaopatření	2	4,4	0	0,0
Celkem	46	100,0	72	100,0

Tabulka č. III.1.11.

Forma dědických podílů požadovaných odstupujícím manželským párem v příbuzenském vztahu, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

DRUH DĚDICKÉHO PODÍLU (příbuzný nového hospodáře s manželkou)	Období let			
	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Finanční obnos	0	0,0	0	0,0
Hmotný majetek	2	10,5	13	13,4
Hmotný majetek a finanční obnos	0	0,0	5	5,1
Výbava	6	31,7	0	0,0
Výbava a hmotný majetek	4	21,0	0	0,0
Výbyt	4	21,0	29	29,9
Výbyt a hmotný majetek	2	10,5	42	43,3
Výbyt a finanční obnos	0	0,0	2	2,1
Výbyt, hmotný majetek a finanční obnos	0	0,0	6	6,2
Vyživení a výbava	1	5,3	0	0,0
Celkem	19	100,0	97	100,0

Tabulka č. III.1.12.

**Forma dědických podílů požadovaných odstupující vdovou,
panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)**

DRUH DĚDICKÉHO PODÍLU (vdova)	Období let			
	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Finanční obnos	2	4,5	6	9,7
Hmotný majetek	11	25,0	18	29,0
Hmotný majetek a finanční obnos	1	2,3	7	11,3
Hmotný majetek a řemeslo	0	0,0	1	1,6
Řemeslo	0	0,0	1	1,6
Výbava	5	11,4	1	1,6
Výbava a hmotný majetek	15	34,1	1	1,6
Výbyt	2	4,5	2	3,2
Výbyt a finanční obnos	0	0,0	1	1,6
Výbyt a hmotný majetek	7	15,9	14	22,6
Výbyt, hmotný majetek a finanční obnos	1	2,3	8	13,0
Vyživení a byt	0	0,0	1	1,6
Zaopatření a finanční obnos	0	0,0	1	1,6
Celkem	44	100,0	62	100,0

Tabulka č. III.1.13.

**Forma dědických podílů požadovaných odstupujícím hospodářem v nepříbuzenském
vztahu, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)**

DRUH DĚDICKÉHO PODÍLU (nepřibuzný)	Období let			
	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Finanční obnos	1	12,5	1	25,0
Hmotný majetek	3	37,5	0	0,0
Svatba	1	12,5	0	0,0
Výbyt	1	12,5	3	75,0
Výbyt a hmotný majetek	1	12,5	0	0,0
Vychování	1	12,5	0	0,0
Celkem	8	100,0	4	100,0

Tabulka č. III.1.14.

Přehled druhů dědických podílů při zdědění usedlosti bez ustanovení výměnku, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

DĚDICKÉ PODÍLY PO SMRTI RODIČŮ	Období let			
	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Finanční obnos	1	4,5	2	25,0
Hmotný majetek	1	4,5	2	25,0
Výbava	1	4,5	0	0,0
Výbava a hmotný majetek	17	77,5	0	0,0
Výbava, hmotný majetek a vyživení	1	4,5	0	0,0
Výbyt a finanční obnos	0	0,0	1	12,5
Výbyt a hmotný majetek	1	4,5	2	25,0
Vyživení	0	0,0	1	12,5
Celkem	22	100,0	8	100,0

Tabulka č. III.1.15.

Přehled jednotlivých druhů dobytka uvedených ve smlouvách jako součást dědického podílu, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

DRUH DOBYTKA	Počet uvedených	
	1725-1735	1775-1785
Býk	1	2
Dobytče	3	0
Dobytek	5	5
Hřebice	1	2
Hříbě	2	4
Jalovice	41	71
Kobyla	0	3
Kráva	48	170
Kůň	1	6
Letošák	1	0
Ovce	37	101
Prasnice	1	12
Roček	4	0
Svině	1	1
Tele	31	17
Vůl	30	159
Výřezek	39	83

Pozn.: letošák-mládě černé zvěře (prase)

Zdroj: <http://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php>

Tabulka č. III.1.16.

Přehled jednotlivých druhů hospodářského nářadí uvedených ve smlouvách jako součást dědického podílu, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

DRUH NÁŘADÍ	Počet uvedených	
	1725-1735	1775-1785
Brány	50	82
Hrábě	0	1
Hřeben	0	1
Kamnovec	1	0
Kolo	0	1
Kosa	2	7
Motyka	0	1
Náprava	1	0
Pila	1	9
Pluh	40	79
Potřeby	0	5
Řetěz	5	36
Sekyra	7	33
Skoba	0	1
Stahač	0	1
Vidle	0	4
Vůz	71	112
Zdviháč	0	2
Železa	2	0

Pozn.: kamnovec-kotlík, nádržka v kamnech na ohřívání vody

Zdroj: <http://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php>

III. 2. Výměnkáři a jejich strategie

Frekventované využívání transferu usedlosti za života hospodařících osob dokládá, že se zdálo výhodnějším pro zabezpečení budoucnosti usedlosti a také pro samotného odstupujícího hospodáře, který se mohl následně uchýlit na výměnek (76 %).²²¹ Z celkového počtu 554 osob, sepisujících smlouvu o převodu usedlosti a požadování výměnku, ho sám hospodář neužil ve 133 případech, tedy 24 %, protože v čele usedlosti stál až do smrti. Ačkoli selské nebo chalupnické stavení bylo předávané jeho jménem s odůvodněním, že zemřel, prakticky tak činila vdova, která pak pobírala výměnkářské dávky, nebo zvolila jiný postup k řešení vzniklé situace. S tím souvisí otázka, kdo se na výměnek nejčastěji ubíral.

Existovalo několik možností, proto lze výměnkáře rozdělit do čtyř skupin (tabulka č. III.2.1.). V prvním případě se jednalo o příbuzného nového hospodáře, který mohl být

²²¹ Způsob předání za života byl preferován také poddanými vřesecké rychty, kde svou roli sehrála tíživá ekonomická situace v zemi. J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 291.

doprovázen svou manželkou, pokud ještě žila. V druhém případě se výměnkářkou stala vdova po starém hospodáři. Do třetí skupiny byli začleněni hospodáři bez příbuzenského vztahu k nabyvateli usedlosti, opět někdy doprovázeni manželkami. Do poslední skupiny spadal výměnek pro třetí osobu. Všechny tyto kategorie byly zhodnoceny pro každé období zvlášť, z čehož mohly být následně posouzeny vývojové změny.

Do skupiny „nezahrnutí“ patřili noví majitelé usedlostí, u kterých byly jako povinnost určeny pouze platby vrchnosti. Proto nebyly začleněny ani do jedné z kategorií a bylo jim vymezeno samostatné zařazení. Pokud se v jedné smlouvě vyskytovala možnost začlenit ji do více skupin, byla z důvodu přehlednosti zvolena pouze jedna kategorie. V dané skupině, ke které se jejich obsah také vztahuje, bude na tyto smlouvy upozorněno.

Vzhledem k tomu, že odchod na výměnek je úzce propojen s převodem usedlosti, kde vyplynulo, že nejčastěji se nástupci stávaly osoby příbuzné (tabulka č. III.1.5.), bylo možné očekávat, že největší zastoupení bude mít skupina výměnkářů, kterou s novým majitelem pojilo příbuzenství, což se následně potvrdilo v obou zkoumaných desetiletích (tabulka č. III.2.1.).²²² V druhé polovině 18. století se prokázal výrazný nárůst odchodů manželských párů na výměnek. Dosvědčuje to, že oba manželé se častěji dožili chvíle, kdy jeden z jejich potomků dospěl, na rozdíl od prvního zkoumaného období. Tendencí hospodářů bylo, aby mohli usedlost postoupit nejmladšímu synovi. Pokud se to zdálo nereálné, zvolili jiného ze svých potomků, který byl schopný vést hospodářství. Při zhodnocování situace pak dospěli k závěru, že usedlost postoupí a odeberou se na výměnek. Ten pro ně měl výhodu v tom, že mohli v menší míře samostatně dál hospodařit na výměnku, ale nebyli povinováni zajistit takové výnosy, které by pokryly povinné platby vůči vrchnosti a jiným věřitelům, vázoucím na usedlosti.²²³ V takovém případě si odstupující hospodář výrazně vylepšil situaci. Proto se nabízí otázka, zda k odchodům na výměnek nedocházelo z prospěchářství. Ta však může být zodpovězena až na základě rozboru výměnku po obsahové stránce. Vliv potomků na chování výměnkářů dosvědčuje skutečnost, že

---

²²² Stejná situace panovala i na území vřesecké rychty, kdy se zřizovateli výměnku stávali převážně příbuzné osoby. Tamtéž, s. 355.

²²³ Cyril Horáček hovoří o podpoře odchodů na výměnek ze strany vrchnosti především z hospodářských důvodů, poněvadž těžké robotní povinnosti, zvláště ruční, vyžadovaly značné tělesné námahy a předpokládaly plnou fyzickou sílu poddaných. Bylo tedy zájmem vrchností, aby rolníci povinováni robotou nebyli vysílení starci. Proto vrchnosti přihlíželi k včasnému odevzdání usedlosti. C. HORÁČEK, *Výmínek*, s. 12.

nejčastěji se novým majitelem při odchodu manželského páru stával jejich vlastní syn (tabulka č. III.2.3). Syn byl celkově nejčastěji volenou alternativou pro obě období, i když odcházel na výměnek pouze otec (tabulka č. III.2.2.).²²⁴ Jednalo se o důsledek dědického práva, kdy snahou všech rodičů bylo postoupení usedlosti nejmladšímu synovi, popřípadě dalšímu v řadě. Pokud syna neměli, jako nástupce byl volen zeť. Tuto tezi potvrzuje, že i v první polovině 18. století, pokud na výměnek odcházeli oba rodiče, převažovalo předání usedlosti také synovi (46,2 %). Jako vývojový trend lze označit změnu ve zvyku při přenechávání nemovitost zeti, který byl, následně po synovi, obvyklým nástupcem v první polovině 18. století. Dělo se tak v případech, kdy se dědičkou usedlosti měla stát dcera.²²⁵ V mladším období došlo ze strany otců a manželských párů k preferování převodů na dceru oproti zeťovi, která měla ve většině případů před svatbou, tudíž se stávala nabyvatelkou usedlosti prostřednictvím svého manžela. Podstatné však je, že dcery jako dědičky začaly být brány v úvahu, ačkoliv typičtějším pro tento vývoj bylo století devatenácté.²²⁶ Třeboňské panství lze tím pádem označit za pokrokové.²²⁷

Ačkoliv hospodáře a výměnkáře svazoval příbuzenský vztah, nepředstavoval záruku pozitivních vzájemných vztahů. Lze tak soudit na základě ustanovení ve smlouvách, jak se bude postupovat, pokud se nový hospodář bude chovat vůči výměnkářům nepatříčně. Některé podmínky vstupovaly v platnost pouze v případech, kdy nemohli nalézt společnou shodu. Pokud se spory výrazněji vyhroutily, nebylo výjimkou, že musela zasáhnout vrchnost, někdy i vyšší instance (příloha č. 7).

Pokud bude pozornost dále zaměřena na otázku vdov a jejich požívání výměnku, lze zpozorovat, že vdovy odcházely na výměnek v druhém období méně často (tabulka č. III.2.1.). V tomto poklesu se patrně projevila praxe druhé poloviny 18. století, kdy byl výměnek více zřizován pro manželský pár, tudíž se vdovou žena stala již na odpočinku. Tehdy jí zůstával výměnek po obsahové stránce takový, jaký byl původně vyjednáán. Mohlo však docházet k jeho snížení, ve většině případů na polovinu předchozího. V prvním období bylo toto snížení uvedené pouze u tří stanovení výměnku a v jednom

---

²²⁴ Syn byl nejčastěji voleným nástupcem i ve farnosti Kapličky. H. ZEITLHOFER, *Das Ausgedinge*, s. 52. Stejně jako na panství Šťáhlavy. A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 106; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 281-282.

²²⁵ Stejná praxe panovala na panství Šťáhlavy. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 131.

²²⁶ A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 106-107; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 282.

²²⁷ Alice Velková jako zlomová uvádí pro panství Šťáhlavy devadesátá léta 18. století. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 131.

případě byla provedena pouze úprava ve vyměření strychů obilí.²²⁸ V druhém období byl výměnek snižován častěji (10,3 %). Tento nárůst má svou příčinu ve větším počtu požadování výměnkářských dávek manželskými páry. Pokud byly dávky snižovány pouze vdovám, znamená to, že výměnkáři-muži, byli těmi, kteří na výměnku umírali dříve a zároveň byli těmi, kdo si nechávali častěji usedlost do smrti.

Ovšem existovaly případy, kdy se vdovou žena stala již za doby hospodaření se svým manželem. Pak praktikovala jednu ze tří možností nebo jejich kombinaci.²²⁹ Pokud nebyla příliš stará a chtěla, mohla se znovu vdát. V jiném případě mohla sama hospodařit, nebo předat usedlost nástupci a odejít na výměnek.²³⁰ Opět panují rozdíly ve srovnání první a druhé poloviny 18. století. V prvním období vdovy nejméně využívaly možnost samy dál hospodařit. Z celkového počtu 114 smluv vztahujících se k této problematice se samostatné hospodaření týkalo pouze 1,7 %. To nasvědčuje, že pro tyto ženy neexistovala jiná možnost. Omezujícím faktorem pro ně byl věk, který jim nedovolil se znovu provdat a současně se necítily být tak staré, aby se odebraly na výměnek. Proč jinak by si nezvolily variantu, která platila jako obvyklá, protože nejčastěji byl volen odchod na výměnek (65,8 %). Avšak v jednom případě musela vdova se stanovením počkat do doby, než zemře stará výměnkářka. V menším zastoupení si ženy volily další sňatek (32,5 %). Kromě věku zde hrálo roli to, co může vdova novému hospodáři nabídnout. S novým manželstvím totiž přicházela i problematika prozatímního hospodářství, které spočívalo v tom, že se nevládní otec měl postarat o usedlost a děti do té doby, než bude schopen na jeho místo nastoupit nezletilý právoplatný dědic, tedy sirotek po předchozím hospodáři.²³¹ Do role prozatímního hospodáře se stavěl buď nový manžel pozůstalé vdovy, starší syn nebo zeť. Vyskytly se však i smlouvy, kde se prozatímní hospodářkou stala manželka pozůstalého vdovce. Držení do dospělosti se týkalo 29,7 % přiřazených hospodářů. Co mohla tedy vdova novému hospodáři v takové situaci nabídnout? Především možnost samostatného hospodaření a s tím spojeného místa pro další život. V případě, že vyplatil dědice po bývalém hospodáři, stával se právoplatným vlastníkem a usedlost dědily děti narozené z tohoto manželství.²³² Odměnou za snahu a práci byl pak výměnek plynoucí

---

²²⁸ Strych v tomto případě představuje dutou míru a odpovídal objemu 93,0 litrů. I. HLAVÁČEK – J. KAŠPAR – R. NOVÝ, *Vademecum*, s. 172.

²²⁹ Blíže ke strategiím vdov v první polovině 19. století A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé?*, s. 321-339.

²³⁰ Srov. J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 268-270.

²³¹ Srov. CH. FERTIG, *Hofübergabe*, s. 70.

²³² Blíže k otázce sirotčích nemovitostí V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 420-424.

z usedlosti, pokud prozatímní hospodář nenadělal velké dluhy a dříve nezemřel.²³³ Z toho vyplývá, že šance ovdovělých žen ovlivňoval i majetek, kterým disponovaly.²³⁴

V druhé polovině 18. století se strategie vdov týkalo 118 zápisů, přičemž na výměnek odcházely minimálně (17,8 %). Raději si zvolily jednu ze zbývajících možností, a to buď dále hospodařit, nebo se provdat. Nejfrekventovanější byl nový sňatek, a to v 55 případech, což odpovídá 46,6 %. Na základě toho, že z počtu nových sňatků byla v 70,9 %, tedy ve 39 zápisech, předána usedlost novému manželovi pouze do zletilosti potomka z předchozího vztahu, lze usoudit, že hlavním záměrem bylo zabezpečení usedlosti a jejích potomků. Vdovy se cítily mladé a neschopné vést samy hospodářství, proto si raději zajistily jiného hospodáře. K samostatnému hospodaření se ženy uchýlovaly méně často oproti předchozí variantě (35,6 %). Zdůvodněním je, že byly ve věku, kdy už se znovu nechtěly provdat a měly vyhlídku, že v brzké budoucnosti je bude moci nahradit potomek. Nebylo výjimkou, že se ujaly hospodářství, protože si to tak přál v poslední vůli manžel. Nutno poznamenat, že vdovy ani tak úplně samy nehospodařily, poněvadž pokud měl syn nebo dcera brzy dospět a převzít usedlost, byli hospodyně nápomocní při vší práci.²³⁵ Pokud pravoplatný dědic neměl vhodný věk na hospodaření, ovlivňovalo rozhodnutí vdov o nástupci právě to, jak potenciální nástupce pomáhal a byl vstřícný. Rozhodnutí ovšem musela svým souhlasem opět stvrdit vrchnost. Vdova se v tomto případě stávala mezičlánkem mezi smrtí původního hospodáře a nástupem nového. Zpravidla se jednalo o dobu mezi dvěma až sedmi lety. Neznamená to však, že tyto ženy o hospodaření v žádném případě nestály. V jednom případě musela vdova odejít na výměnek z nařízení vrchnosti, ačkoliv nechtěla, v druhém předala usedlost, ale vymínila si, že chce ještě dál hospodařit. Možnost dalšího hospodaření, ačkoliv zde existovala alternativa zabezpečení výměnkem, využívaly tedy i ženy. Nejde tedy o čistě mužskou záležitost. Jak je patrné z uvedených případů, nedocházelo k tomuto řešení ze strany vdov vůbec často. Spíše ve výjimečných případech a navíc pouze v mladším zkoumaném období. Tento posun lze vysvětlit jako průkaznost možné volby, která se vdovám naskytovala.

---

²³³ Jak upozorňuje Cyril Horáček, výměnek byl poněkud považován za odměnu dobrého hospodaření a pokud se dopustil nějakých škod mohl mu být odepřen či omezen. C. HORÁČEK, *Výminek*, s. 14.

²³⁴ A. VELKOVÁ, *Staré ženy*, s. 207.

²³⁵ Markéta Skořepová také uvedla tezi, že ovdovělé hospodyně byly schopné udržet hospodářství, zvláště pokud se mohly opřít o pomoc dorůstajících dětí. M. SKOŘEPOVÁ, *Struktura*, s. 94.

Vdova změnila svou genderovou roli, s kterou bylo spojené posílení její společenské prestiže, které se pak nechtěla vzdát.²³⁶

Při srovnání obou období z hlediska volených postupů vdov (tabulka č. III.2.1.), je zřetelně vidět výrazná proměna v chování.²³⁷ Pravidlo platící v první polovině 18. století, a to, že při ovdovění je lepší odejít na výměnek, ať už bylo dáno věkovým omezením či jiným,²³⁸ bylo nahrazeno upřednostňováním nového sňatku. Vliv na změnu chování měl vývoj demografické situace a posun věku při ovdovění. Možnost tzv. prozatímního hospodářství se pak prokázala být na třeboňském panství často využívanou formou držení usedlosti.

Do kategorie nepřibuzných byli započtení noví majitelé, ke kterým odstupující hospodář neuvedl žádný vztah, a lišili se jmény. Opět existuje rozdíl v počtu odchodů na výměnek hospodáře s manželkou v porovnání obou zkoumaných období. Změna chování v podstatě následuje praxi odchodu manželského páru spřízněného s novým majitelem příbuzenským vztahem. Vzhledem k charakteru a náznakům v zápisech první poloviny 18. století bylo zjištěno, že docházelo především k prodejm usedlostí, tedy i nepřibuzným osobám. V mladším období bylo naopak možné prodej doložit pouze ve třech takovýchto případech. Na otázku, proč se hospodáři uchýlili k bezplatnému postoupení či prodeji, není možné na základě pramenů odpovědět, protože hospodáři tento počin nijak neodůvodňovali. Uváděli pouze důvody, proč z usedlosti odstupují, ne však proč ji postupují cizí osobě. Každopádně by tak nečinili, kdyby pro ně existovala jiná možnost, jak si zajistit pro sebe anebo pro svou manželku zabezpečení na stáří. Jednalo se tedy o osobní životní strategie ve vzniklé situaci. Odůvodněním může být, že hospodář jednoduše mezi svými nejbližšími nenalezl vhodného adepta na vlastníka a sám se necítil být fyzicky zdatný, aby mohl dále hospodařit. Důvod dokládá i nejmenší využívání této varianty.²³⁹ Ve dvou případech v první polovině 18. století dokonce usedlost poskytla cizí osobě pozůstalá vdova. V druhém zkoumaném desetiletí stejně jednaly už tři vdovy. Jisté je vedly stejné pohnutky jako muži.

---

²³⁶ Alice Velková vyjádřila názor, že možnost volby další cesty byla podmíněna nejen sebevědomím a vírou ve vlastní schopnosti, ale i ochotou společnosti takovou roli ovdovělých žen akceptovat. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 255.

²³⁷ Blíže k možným postupům vdov na přelomu 18. a 19. století TÁŽ, *Staré ženy*, s. 207-212.

²³⁸ Jak uvádí Alice Velková, jistý vliv mohl mít zvyk panující v českých zemích až do konce 18. století, kdy hospodaření ženy na poddanské usedlosti mělo provizorní charakter a bylo spíše nežádoucí. Toto opodstatnění mohlo plynout z přesvědčení, že žena nebude tak schopnou hospodyní jako muž. Mohla by tedy ohrozit jak stav hospodářství, tak fiskální zájmy vrchnosti a státu. TÁŽ, *Krutá vrchnost*, s. 247.

²³⁹ Třeboňské panství v tomto případě vykazuje shodný postup jako městečko Nový Rychnov. Blíže M. SKOŘEPOVÁ, *Struktura*, s. 95.

Ke skupině nepříbuzných byla v druhém zkoumaném období začleněna usedlost, která byla předmětem směny za jinou nemovitost. Podle obsahu smluv se však na ní vztahoval výměnek. Jde o zajímavou strategii, protože hospodář z důvodu stáří a nemohoucnosti vyměnil grunt za chalupu, na které mu měl vyměřený výměnek poskytnout zabezpečení až do smrti. Kdo byl povinován odváděním poddanských dávek bohužel smlouva neuvádí.²⁴⁰

Poslední skupinu výměnkářů lze označit za specifickou, poněvadž nešlo o výměnkáře ve stejném smyslu, jak na ně bylo pohlíženo ve skupinách předchozích. Jak název napovídá, výměnek pro ně stanovil někdo jiný, ne oni sami, a tím se stali třetí stranou smluvních ujednání. Proto byla zvolena kategorie výměnku pro třetí osobu.²⁴¹ Do této třídy spadaly dvě možné varianty. A to, pokud měli být zabezpečeni mentálně či fyzicky znevýhodnění potomci původního hospodáře či hospodyně, nebo pokud na usedlosti žila osoba s již přislíbeným výměnkem.

První podskupinu tvořily případy, kdy výměnek spočíval v zabezpečení mentálně, tělesně či jinak znevýhodněných jedinců. Pokud se takový na usedlosti vyskytoval, při odchodu na výměnek si ho rodiče brali s sebou a starali se o něho. Avšak pamatovali i na chvíli své smrti. V takovém případě měl dítěti zůstat obytný prostor, který měl předtím s rodiči k dispozici, a nový hospodář byl povinen zabezpečit mu jeho podíl, který mu právem náležel.²⁴² Tato praxe svědčí o tom, že tyto potomci byli poněkud samostatní a nevyžadovali neustálou péči.

Druhá podskupina zahrnuje smluvní ustanovení vztahující se k osobě, nacházející se na výměnku z předchozích let.²⁴³ Součástí byly usedlosti postoupené jak osobě blízké, tak cizí. Při srovnání obou období je patrný výrazný pokles zastoupení ve druhé polovině 18. století, což lze pokládat za projev snížení využití této instituce skupinou vdov a nepříbuzných (tabulka č. III.2.1.). Pro stávající výměnkáře bylo podstatné, že s převodem usedlosti jim byl stávající výměnek novým majitelem smluvně potvrzen a nedocházelo k jeho úpravám.²⁴⁴ Tyto tendence nasvědčují, že mohlo docházet při

²⁴⁰ Srov. J. GRULICH, *Das ländliche Ausgedinge*, s. 351-352; TÝŽ, *Populační vývoj*, s. 352-353.

²⁴¹ Ačkoli se o výměnku hovoří jako o instituci zabezpečující ty, kteří se o sebe nedokážou postarat sami, Jaroslav Kozlík zabezpečení takových dětí či jiných osob jako součást výměnku neuvádí. J. KOZLÍK, *Výměnkářská otázka*, s. 97-112.

²⁴² Obdobná garance zabezpečení pro nemocné děti existovala i v zahraničních oblastech. CH. FERTIG, *Hofübergabe*, s. 75.

²⁴³ Na šňáhlavském panství takovéto výměnky představovaly většinu ustanovených pro třetí osoby, avšak rozčlenění této skupiny bylo provedeno jinak než v případě panství Třeboň. A. VELKOVÁ, *Kruhá vrchnost*, s. 287.

²⁴⁴ Na frýdlantském panství, pokud došlo k dalšímu prodeji statku, nárok na výměnek také nezanikal, ale mohl být pozměněn jeho rozsah a délka. D. ŠTEFANOVÁ, *K aspektům*, s. 133.

změně majitele k sepsání nového výměnku,²⁴⁵ což však na třeboňském panství praktikováno nebylo. Toto jednání je také dokladem, že nebylo možné se vždy spoléhat na dobré vztahy a smluvní zajištění bylo pravidlem, ať už se jednalo o příbuznou či cizí osobu.

Ustanovení o již existujícím výměnku nebylo vždy součástí jen jedné smlouvy.²⁴⁶ Výskyt neovlivňoval ani vztah nastupujícího a odstupujícího hospodáře. Vliv nebyl zaznamenán ani ve vztahu, zda šlo o prodej či bezplatné předání. V první polovině zkoumaného období se jeho součástí staly i případy, kdy měly být zajištěny zbývající děti a sourozenci svými dědickými podíly (8,1 %). Podle zbývajících ustanovení v první polovině 18. století, pokud usedlost předávala vdova, tak musela setrvat v domácnosti nového hospodáře do té doby, než stávající výměnkářka zemře. V jiné takové situaci se vdova ještě mohla provdat a požívání dávek zanechat současné výměnkářce. Usedlostí postoupených nepřibuzným osobám se také týkaly z dřívější existující staré výměnky. Došlo zde ke snížení stávajícího vyměření na polovinu a druhá polovina náležela nastupujícímu. V druhém případě byl vyměřen nový výměnek zvlášť a staré výměnkářce bylo potvrzeno, že jí zůstává předešlý. Na zakoupené usedlosti vázly tedy dva výměnky. V druhém období situace byla řešena trochu jinak. Když hospodář předával usedlost a žila ještě výměnkářka, zavázal se, že jí bude odevzdávat třetinu dávek, které si stanovil pro sebe. Avšak za podmínky, že mu přenechá pole, které si nárokoval. Šlo tedy o vzájemné vypořádání dvou osob usilujících o výměnek, než-li o povinnost nového hospodáře vůči staré výměnkářce. V případě vdovy odstupující z usedlosti byl zvolen také nový sňatek, avšak s požadavkem uplatnění výměnku až po smrti předešlé uživatelky. V případě odcházejícího manželského páru byla situace řešena společným prozatímním žitím s novým hospodářem a v druhém případě byl výměnek rozdělen na polovinu. Mohl se zde projevit vliv předání usedlosti zeti, kdy si manželé chtěli pojistit alespoň určité dávky pro případ, že by vztahy nebyly příliš harmonické.²⁴⁷

---

²⁴⁵ Blíže V. PROCHÁZKA, *Výbava*, s. 59.

²⁴⁶ Cyril Horáček viděl odůvodnění existence dvou výměnků na usedlosti v situaci, kdy se hospodáři odebírali na výměnek předčasně, v plné síle, kdy k tomu nebylo nutné příčiny. Jako příčinu uvádí pohodlí, nechuť k práci a přesunutí starostí s hospodařením na mladšího nástupce. C. HORÁČEK, *Výmínek*, s. 38.

²⁴⁷ Srov. Tamtéž, s. 49-50.

Tabulka č. III.2.1.

Odchod na výměnek, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

SKUPINA	Období let			
	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Příbuzný nového hospodáře	79	36,6	104	30,8
Příbuzný nového hospodáře s manželkou	27	12,5	128	37,9
Vdova	73	33,8	83	24,6
Nepříbuzný nového hospodáře	22	10,2	7	2,1
Nepříbuzný nového hospodáře s manželkou	2	0,9	8	2,3
Třetí osoba	11	5,1	5	1,5
Nezahrnutí	2	0,9	3	0,8
Celkem	216	100,0	338	100,0

Tabulka č. III.2.2.

Vztah nového hospodáře k odstupujícímu, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

VZTAH	Období let			
	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Bratr	2	2,5	1	1,0
Dcera	0	0,0	2	1,9
Dcera a zeť	0	0,0	10	9,6
Nevlastní syn	1	1,3	3	2,9
Příbuzná	0	0,0	1	1,0
Příbuzný	1	1,3	1	1,0
Sestra	0	0,0	2	1,9
Strýc	1	1,3	0	0,0
Syn	48	60,7	77	74,0
Švagr	2	2,5	0	0,0
Tchán	1	1,3	0	0,0
Zeť	23	29,1	7	6,7
Celkem	79	100,0	104	100,0

Tabulka č. III.2.3.

**Vztah nového hospodáře k odstupujícímu manželskému páru,
panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)**

VZTAH	Období let			
	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Dcera	0	0,0	5	3,9
Dcera a zeť	0	0,0	23	18,0
Nevlastní dcera	0	0,0	3	2,3
Nevlastní syn	0	0,0	13	10,2
Příbuzný	2	7,4	0	0,0
Sestra	0	0,0	2	1,5
Sestra a švagr	0	0,0	1	0,8
Strýc	1	3,7	1	0,8
Syn	13	48,2	77	60,2
Syn a snacha	0	0,0	1	0,8
Zeť	11	40,7	2	1,5
Celkem	27	100,0	128	100,0

Tabulka č. III.2.4.

**Vztah nového hospodáře k vdově odstupující na výměnek,
panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)**

VZTAH	Období let			
	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Bratr	0	0,0	2	2,4
Dcera	0	0,0	2	2,4
Dcera a zeť	0	0,0	11	13,3
Nevlastní syn	0	0,0	2	2,4
Otec, bývalý hospodář	1	1,4	0	0,0
Příbuzný	3	4,0	0	0,0
Přiženil se k vnučce	1	1,4	0	0,0
Schovanec	1	1,4	0	0,0
Strýc	1	1,4	1	1,2
Syn	45	60,8	48	57,8
Vnuk	1	1,4	1	1,2
Zeť	17	24,2	2	2,4
Nepříbuzní	3	4,0	14	16,9
Celkem	73	100,0	83	100,0

Tabulka č. III.2.5.

Přehled rozdělení výměnku pro třetí osoby, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

TŘETÍ OSOBA	Období let			
	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Znevýhodněné děti	1	9,1	2	40,0
Starý výměnek	10	90,9	3	60,0
Celkem	11	100,0	5	100,0

III. 2. 1. Důvody stanovení výměnku

S odchodem starého hospodáře či hospodyně na výměnek úzce souvisí odůvodnění jejich kroků a tohoto rozhodnutí.²⁴⁸ Proto byl současně kladen důraz na zjištění pohnutek, které je k předání usedlosti vedly. Nutno upozornit, že se jedná o odůvodnění související s předáním usedlosti ve smlouvách obsahujících ustanovení výměnku. Součet všech uvedených důvodů nekoresponduje s počtem smluv, protože ne vždy byl uveden pouze jeden důvod. Jako i v předchozích otázkách bylo zjištěno, že první a druhá polovina 18. století se vzájemně lišila, a to jak v míře jednotlivých odůvodnění, tak v jejich pestrosti. Zatímco v prvním zkoumaném období si zapisovatelé vystačili s několika málo důvody, konkrétně s třinácti, druhé zkoumané období se ukázalo být v tomto ohledu bohatší (tabulka č. III.2.1.1.). Z celkového pohledu lze smlouvy první poloviny 18. století považovat za stručnější a obsahově chudší. Spektrum možných odůvodnění bylo patrně ovlivněno zvyklostmi panujícími v té době a pak také, že hospodáři v mladším období považovali za potřebné blíže specifikovat důvody svého odchodu. Patrně cítili potřebu své kroky vysvětlit.

Rozdílné tendence v četnosti jednotlivých odůvodnění jsou také více než patrné. Podílelo se na nich několik faktorů. V první řadě, v druhém zkoumaném období, vzrostla zadluženost usedlostí, která měla za následek, že někteří hospodáři nebyli schopni jejich majetek dále spravovat a držet. Druhým faktorem bylo praktikování častějších sňatků ovdovělých žen, které nechtěly nebo nebyly schopné samy hospodařit. Následkem toho pak prozatímní hospodáři museli v době zletilosti určeného potomka usedlost předat. Další důvod představuje nárůst údajně nemocných - mohlo se jednat o výmluvu -

²⁴⁸ V případě štáhlavského panství Alice Velková uvedla pouze tři skupiny důvodů, a to věk a nemoc, dluhy a hospodářské těžkosti, a svatbu dědice. Navíc se tyto důvody týkalo pouze odchodů na výměnek otce. U zbylých skupin důvody jejich požadavku na výměnek neuvedla. A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 108-110; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 282-283.

a starých osob při srovnání první a druhé poloviny 18. století.²⁴⁹ Zda v tomto případě hrála roli hrozba válek, kdy rodiče chtěli uchránit své syny před narukováním, nelze s určitostí konstatovat, ale jistý vliv tato skutečnost mít mohla.²⁵⁰ Výraznou změnou bylo, že v druhé polovině 18. století nedocházelo k častému odchodu na výměnek z důvodu úmrtí hospodáře. Příčinu lze hledat ve změně chování hospodářů, kdy ve větší míře odcházeli na výměnek společně se svou manželkou a chod hospodářství zabezpečili ještě před svou smrtí. Jako druhou příčinu lze vidět změnu strategií vdov, které v tomto období preferovaly vstup do nového manželství. Z uváděných důvodů, že se jedná o vdovce či vdovu, kteří nemůžou sami dále hospodařit, je možné vydedukovat, že u těchto lidí se nenacházela chuť osamoceně se starat o chod usedlosti a plnit veškeré povinnosti s tím související. Důvody „musel ji pustit“ a „nařízení vrchnosti“ se lišily významovým rysem. U prve zmíněného nebylo jasně uvedeno, kdo hospodáře nabádá k postoupení usedlosti. Mohla zde hrát roli iniciativa někoho z okolí, nebo to bylo jeho samostatné přesvědčení, ovlivněné zkušenostmi a událostmi. V druhém případě je zřetelné, že k předání usedlosti vydala pokyn vrchnost. Na tomto případě je velmi dobře vidět, že rozhodování hospodářů bylo ovlivňováno nátlakem vrchnosti a nešlo pouze o jejich svobodnou vůli.

Jiný důvod pro předání usedlosti a tedy odchod na výměnek představovala situace, kdy mohl zletilý člen rodiny začít samostatně hospodařit a tím pádem založit i novou rodinu (příloha č. 8).²⁵¹ Tomuto zjištění nasvědčuje fakt, že ne vždy se starý hospodář uchýlil rovnou na výměnek. Jeho přáním mnohdy bylo hospodařit až do své smrti nebo aspoň tak dlouho, jak bude moci, přičemž nezáleželo na tom, komu usedlost postoupil. Ve starším období se stav týkal 2,6 % a v mladším období 2 %. Nešlo tedy o častý předmět obsahu smluv, ale lze to chápat jako jisté vyjádření pocitů a tužeb dané osoby. Mnohdy i hospodáři a hospodyně pobírající výměnek přislíbili, že budou

---

²⁴⁹ Blíže k problematice stáří M. MITTERAUER, *Familienwirtschaft*, s. 187-210; A. VELKOVÁ, *Fenomén*, s. 145-156; TÁŽ, *Staré ženy*, s. 204-223.

²⁵⁰ O snaze vyhnout se branné povinnosti se zmiňuje Cyril Horáček, který za nejpohodlnější prostředek označuje oženění se a převzetí otcovského statku, čímž byl dosažen nárok na osvobození od vojenské služby. V praxi to tedy fungovalo tak, že jakmile syn z usedlosti dosáhl osmnáctého roku, oženil se, převzal od otce statek a ten se-často jen na oko-odebral na výměnek. C. HORÁČEK, *Výminek*, s. 13. Také Michael Mitterauer vidí vliv války jako podstatný. Aby hospodáři osvobodili svoje syny od povinnosti sloužit v armádě, rozhodli se pro předčasné předání usedlosti. Navíc uvádí, že důsledkem pak mohla být zvýšená míra dvou výměnků na jedné usedlosti. M. MITTERAUER, *Familienwirtschaft*, s. 198.

²⁵¹ Kdyby nebylo výměnku, nemohl by zestárlý hospodář postoupit usedlost svému dorostlému synovi, který by tím byl nucen čekat se založením vlastního hospodářství a rodiny, dokud by otec nezemřel. V té době už by však mohlo být na založení rodiny pozdě. C. HORÁČEK, *Výminek*, s. 48.

nápomocni při práci tak dlouho, dokud jim budou síly stačit.²⁵² Úplná pasivita výměnkářů ani pravděpodobně nebyla očekávaná, jak upozorňuje Markéta Skořepová.²⁵³ Navíc, pokud usedlosti byly omezené finančními prostředky, mohlo docházet k nutnému přivydělávání si ze strany výměnkářů, aby vůbec přežili.²⁵⁴ Hospodáře k tomuto jednání vedlo několik pohnutek. Především mu hospodaření poskytovalo pocit seberealizace a určité postavení ve společnosti, proto se lze setkat s odůvodněním, že bude hospodařit tak dlouho, dokud se mu to bude líbit.²⁵⁵ To znamená, že hospodář vůbec nemusel chtít na výměnek jít, ale okolnosti ho k tomu donutily. Hospodář tímto stanovil především dědice, díky tomu mohlo být použito věno jeho manželky na vyplacení dětí. Stanovení si výměnku a možnost dalšího hospodaření byla praktikována také v případech, že se hospodář už necítil dostatečně fyzicky silný a pro jistotu se zabezpečil dopředu. Roli v tom jistě hrálo, že výměnek byl určen i pro manželku, tudíž chtěl především zabezpečit ji.

Vzhledem k většímu počtu nemovitostí předávaných ženami, byla pro druhé zkoumané období některá odůvodnění, u kterých to bylo vhodné, rozdělena podle pohlaví, aby nedocházelo k genderovým nejasnostem. Bylo tak učiněno z důvodu, aby mohl být pozorován rozdíl mezi jednáním ze strany mužů a žen. Samozřejmě, že údaje u obou pohlaví se liší, poněvadž zastoupení žen na straně majitelek usedlosti nebylo příliš časté. Ale jak už bylo několikrát upozorněno, v porovnání obou desetiletí došlo v druhé polovině 18. století k výraznějšímu zastoupení ženského pohlaví v čele usedlostí.

---

²⁵² Srov. H. ZEITLHOFER, *Das Ausgedinge*, s. 50. Stejná podmínka povětšinou byla uváděna při zřizování výměnku i ve východním Vestfálsku. CH. FERTIG, *Hofübergabe*, s. 71-72.

²⁵³ M. SKOŘEPOVÁ, *Struktura*, s. 94.

²⁵⁴ K čemuž docházelo ve farnosti Kapličky i na panství Frýdlant. H. ZEITLHOFER, *Arbeit*, s. 41; D. ŠTEFANOVÁ – M. CERMAN, *Lebensunterhalt und Erwerb im Alter in ländlichen Gesellschaften der frühen Neuzeit*, in: KOLDINSKÁ, Marie – VELKOVÁ, Alice (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 83-107, zde s. 86-87.

²⁵⁵ Tyto požadavky zaznamenala i Jarmila Šťastná v Podkrkonoší, zvláště pak v horských obcích, kdy rozhodujícím důvodem bylo především sociálně ekonomické postavení rodiny. J. ŠŤASTNÁ, *Výměnek*, s. 284.

Tabulka č. III.2.1.1.

**Důvody předání usedlosti a odchodu na výměnek,
panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)**

DŮVOD	Období let			
	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Bída, chudoba a nedostatek	0	0,0	40	9,7
Musel ji pustit	2	0,8	0	0,0
Dluhy	1	0,4	4	1,0
Dcera ovdověla	0	0,0	1	0,2
Chce hospodařit dál/do smrti	0	0,0	8	1,9
Chce jít na výměnek	0	0,0	3	0,7
Měl do zletilosti	0	0,0	23	5,6
Měla do zletilosti	0	0,0	8	1,9
Naiřízení vrchnosti	0	0,0	4	1,0
Nedostatek čeledi	0	0,0	2	0,5
Nemoc	1	0,4	37	9,0
Nemohoucnost a nemožnost	10	3,9	6	1,5
Není jiný dědic	0	0,0	5	1,2
Neudrží	0	0,0	10	2,4
Nezdraví manželky	0	0,0	24	5,8
Odchod jinam	4	1,6	0	0,0
Nemůže (sám) hospodařit	3	1,2	24	5,8
Nemůže (sama) hospodařit	1	0,4	19	4,6
Poslední vůle	2	0,8	5	1,2
Skutečně předává	1	0,4	0	0,0
Směna	10	3,9	2	0,5
Srovnání	1	0,4	0	0,0
Stáří	15	5,8	115	27,8
Svatební smlouva	0	0,0	1	0,2
Upracovaný/á	0	0,0	6	1,5
Vdova	0	0,0	3	0,7
Vdovec	0	0,0	2	0,5
Zemřel	71	27,5	9	2,2
Neuvedeno	135	52,5	52	12,6
Celkem	257	100,0	413	100,0

III. 3. Obsah výměnku

Výměnkářské smlouvy bylo možné podle obsahu rozdělit na dva typy.²⁵⁶ V prvním z nich se jednalo o oddělené hospodářství, kdy si výměnkář přál být zabezpečen naturáliemi, tzv. sypaným výměnkem, dále bytem a jinými prostory, dobytkem, hospodářským náčiním a nebo pozemky. Sypaný výměnek znamenal pravidelné dávky určitých typů obilnin, hrachu, dříví, trávy, sena, otavy, píce, osení, lnu a slámy, které byly potřebné pro jeho stravování a pro samostatný chod výměnkářova hospodářství. Pokud byl termín stanoven, jednalo se o každoroční vyplácení. Jednotlivé položky byly předmětem smluv v různém množství a jejich zastoupení bylo ovlivněno subjektivní potřebou. Proto se lze setkat se smlouvami, kde je uvedena pouze některá z částí, tvořících oddělené hospodářství.²⁵⁷ Ačkoliv z výměnkářských knih nelze určit, o jak velké usedlosti s tímto typem výměnku se jednalo, je možné logicky odvodit, že jejich součástí museli být polnosti produkující výše uvedené suroviny. Stejně jako v případě vymínění si určitých úseků polí, zahrad a jiných pozemků. Pokud by k usedlostem nenáležely, nemohl je výměnkář po novém hospodáři požadovat. Druhý typ představovalo společné žití výměnkáře s novým hospodářem, který ho u sebe zabezpečil především bytem a stravou, případně i šatstvem a jinými věcmi, které potřeboval.

III.3.1. Naturální dávky

Zabezpečení formou plodin se vyskytovalo v první polovině 18. století u 43,1 % zápisů ze všech smluv stanovících výměnek. V druhé polovině byl součástí již 88,2 % z celkového počtu 338 smluv. Znamenal pro odstupujícího hospodáře nezbytný díl jeho zaopatření, o čemž svědčí výrazný nárůst zájmu o tento druh zabezpečení starých osob. Protože pokud došlo v rozmezí půl století k tak výraznému nárůstu, musely se naturální dávky jako součást výměnku osvědčit. Aby je však výměnkář mohl požadovat, noví hospodáři museli být schopni vypěstovat takové množství, jež by stačilo pro všechny. Což nasvědčuje tomu, že vzrostla produktivita. Nabízí se také otázka nedůvěry výměnkářů vůči novým hospodářům, neboť ti mohli vypěstovat větší množství obilí, ale

---

²⁵⁶ Srov. A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 118-119; J. MOŽUTA, *Praktické provádění*, s. 107; V. PROCHÁZKA, *Výbava*, s. 59; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 292.

²⁵⁷ Jarmila Šťastná upozorňuje na rozdílnost vymínovaných plodin, druhů dobytka a živočišných produktů odrážejících nejen regionální, ale i dobové a sociální odlišnosti. J. ŠŤASTNÁ, *Výměnek*, s. 283.

nemuseli jim ho chtít vydat. Tím pádem se osoby na výměnku chtěly více pojistit pro tyto případy.

Hlavní složku sypaného výměnku představovalo obilí, konkrétně žito, ječmen, pšenice a oves.²⁵⁸ Nejvýrazněji bylo zastoupeno žito, ať už v prvním zkoumaném období (44,7 %) či v druhém (95,7 %). Oblíbenost této obilniny byla udávána využitelností jejího zpracování, především výrobou chleba. Bývá označována za tržní obilninu, o jejímž pěstování nerozhodují podmínky, ale všeobecně její vysoká spotřeba.²⁵⁹ Dokladem důležitosti je i převaha vymíňování žita na jiných panstvích v pozdějších obdobích.²⁶⁰ V případě treboňského panství však sehrály rozhodující roli i přírodní podmínky, poněvadž žito je považováno za hlavní obilninu písčítých a méně úrodných půd, které jsou pro tuto oblast typické. Dokladem je i nevelká úroveň bonity polí, která byla většinou schopná vyprodukovat pouze třikrát až čtyřiapůlkrát násobné množství vysetého obilí.²⁶¹ Důležitost a využitelnost žita navíc dokládají obsahy zápisů druhé poloviny 18. století, kdy z procentuálního zastoupení vyplývá, že tato obilnina byla předmětem skoro všech stanovení výměnků.

K naturálním dárkám byly započteny i ostatní plodiny, jako hrách, lněné semeno, osení, otava, seno, dříví, tráva, píce, sláma a obilí, které nebyly blíže specifikovány. Jejich počet se v jednotlivých smluvních ustanoveních lišil (tabulka č. III.3.1.1.).

Pokud bude pozornost zaměřena na otázku, zda byl tento způsob výměnku vhodný spíše pro muže či ženy, lze vypožorovat, že zastoupení vdov a manželek při odchodu celého páru, představovalo většinu, a to v obou obdobích (tabulka č. III.3.1.2.). Dávky obilnin představovaly především způsob, jakým si výměnkáři jejich prodejem mohli zajistit určitý finanční obnos, který pak využili pro zakoupení jiných potřebných věcí.²⁶² Pro výměnkáře jako muže mohlo být jednodušší, když mu bylo jídlo připraveno, na rozdíl od žen, od kterých se očekávalo, že z vymíňených surovin připraví pokrm samy.²⁶³ Zda v případě smrti manželky docházelo k úpravám dávek pro ovdovělého výměnkáře, nebylo možné z pramenů zjistit. Odstupující hospodáři neuvažovali

---

²⁵⁸ Antonín Menoušek uvádí, že pokud by došlo k pochybnostem o míře a váze, má platit míra a váha platná v místě, kde se výměnek plní. A. MENOŠEK, *Výměnek*, s. 13.

²⁵⁹ A. MÍKA, *Poddaný lid*, s. 26.

²⁶⁰ Srov. J. KOZLÍK, *Výměnkářská otázka*, s. 105; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 293.

²⁶¹ Blíže A. CHALUPA, *Tereziánský katastr*, s. 148-152.

²⁶² Tyto potřeby měly především představovat oděv a šatstvo. V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 447.

²⁶³ V některých situacích byli muži nuceni si jídlo připravovat sami, proto nelze tvrdit, že výměnkáři by nebyli schopni si sami něco uvařit. Blíže M. MITTERAUER, *Familie und Arbeitsteilung. Historisch-vergleichende Studien*, Wien-Köln-Weimar 1992, s. 62.

o možnosti, že by manželka zemřela dříve než oni sami, proto se ani pro tento případ nijak nezabezpečovali. Pokud osoby na výměnku požadovali suroviny pro přípravu pokrmů, které si vařili sami, musel jim být zároveň nejspíš poskytnut i prostor, tedy kuchyně.

III.3.2. Byt

Potřeba vymínit si pro sebe příbytek se neukázala být na třeboňském panství primární, na rozdíl od jiných regionů.²⁶⁴ V první polovině 18. století se byt týkal 45,8 % ze všech zápisů uvedených ve výměnkářských knihách a podléhajících výzkumu. Ve druhém období se vyskytoval u 58,9 % smluv.²⁶⁵ Při srovnání nejde až tak o velký nárůst, ale mohl být zapříčiněn větším počtem odchodů manželských párů, kteří si chtěli pojistit místo pro zbývající dny života a vzhledem k tomu, že byli dva, se tato potřeba projevovala výrazněji. Mnohem důležitějším než příbytek se pro odstupující hospodáře a hospodyně v druhé polovině 18. století ukázalo být vytýčení naturálních dávek, jak je patrné z předchozí strany. Důvodem tohoto jednání může být to, že zajištění ubytování pro výměnkáře se během let stalo natolik samozřejmé, že k výslovnému vymínění ani nedocházelo.²⁶⁶

Pouze požadavek práva na byt a nic jiného byl uveden v první polovině 18. století v pěti smluvních ustanovení. V druhé polovině se jednalo o čtyři zápisy. Ve všech případech byly usedlosti charakterizovány jako chalupy, které svou hodnotou dosahovaly maximálně 30 kop grošů míšeňských. V druhé polovině 18. století hodnota majetku, který se na nich nacházel, nepřesáhla 12 zlatých. Z čehož vyplývá, že výměnek v podobě pouhého bytu byl požadován z úsporných důvodů. Při celkovém množství smluv, jejichž předmětem bylo zabezpečení se bytem, a těch s vymíněním pouze bytu, dále plyne, že se jednalo o výjimečné případy. Takovéto výměnky nepředstavovaly pravidlo platící pro tuto dobu a třeboňské panství, ale poukazují na individuální řešení situace.

Z obsahu smluv nebylo vždy zcela jasné, zda výměnkář sdílel ubytovací prostory společně s novým hospodářem, či je měli oddělené. Avšak docházelo k určení, i když

---

²⁶⁴ Na panství Štáhlavy se zajištění příbytku stalo vůbec nejčastějším a nejdůležitějším ustanovením výměnkářských smluv. A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 121; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 294.

²⁶⁵ Blíže k počtu smluv podléhajících výzkumu a stanovících výměnek tabulka č. I.3.3.6. v předchozí kapitole, s. 47.

²⁶⁶ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 444.

opět ne ve všech případech, kde mu má být bydlení zajištěno (tabulka č. III.3.2.1.). Jednalo se o zápisy, kde byl vymíněn byt jako součást gruntu nebo chalupy, konkrétně bylo uváděno „v“ nebo „při“ dané usedlosti. Za výrazný rozdíl první a druhé poloviny lze označit podrobnější specifikaci bydlení, poněvadž v první polovině 18. století se tak u nadpoloviční většiny nedělo. Tato změna svědčí o prohloubení zvyku blíže charakterizovat místo svého dožití. Jako obvyklé se také ukázalo zabezpečovat si příbytek u selské usedlosti. Pokud smlouvy převážně sepisovali sedláci, nelze očekávat jiný stav.

K další proměně chování došlo při vymínování si samostatného stavení, chalupy, která měla být po vymření přičleněna zpět k usedlosti.²⁶⁷ Zatímco v prvním období se takto odstupující hospodáři zabezpečovali výjimečně, v druhém období zájem narostl.²⁶⁸ Vzhledem k tomu, že pro mladší období byly charakteristické odchody manželských párů, byla pozornost zaměřena na možnou souvislost. Prokázalo se, že samostatné bydlení v podobě odděleného stavení bylo nejčastěji požadováno hospodářem a hospodyní, pokud odcházeli na výměnek společně (48,8 %).²⁶⁹ Stranou nezůstalo ani určení si konkrétních místností pro své dožití. V první polovině století byly požadovány ve dvou případech komory a v jednom světnice. Doslovně nebylo uvedeno, že má jít o vyhrazený prostor čistě pro jejich osobu. O několik let později byly předmětem pouze světnice či sednice. Ale pouze v pěti případech z jedenácti lze s jistotou říci, že výměnkář požadoval samostatnou místnost. V ostatních smlouvách je požadován byt ve světnici. Jedna smlouva dokonce hovoří o vymínění si užívání společné světnice a komory v domě, ale tento zápis je v druhé polovině 18. století naprosto ojedinělý, tudíž nelze uskutečňovat nějaké závěry.

Byt byl v 74, 2 % v prvním zkoumaném období požadován až do smrti. V druhé polovině 18. století bylo toto konstatování součástí pouze 38 %. Pro odstupující výměnkáře se stala tato lhůta nejspíše tak samozřejmou, že už nepovažovali za nezbytné se o době trvání výměnku zmiňovat a právně si jí tak ošetřovat.²⁷⁰

---

²⁶⁷ Blíže J. MOŽUTA, *Praktické provádění*, s. 107.

²⁶⁸ Zde lze vidět nejmarkantnější rozdíl při srovnání s oblastí západního Podkrkonoší, kde obsahem téměř každé smlouvy, od konce 17. století až do počátku 20. století, bylo vymínění společného bydlení výměnkářů s hospodářem. J.ŠTĀSTNÁ, *Výměnek*, s. 285. Dana Štefanová naopak na frýdlantském panství vyzpozorovala, již od druhé poloviny 17. století, tendence stavět výměnkářské domky nebo oddělené místnosti. D. ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis*, s. 206.

²⁶⁹ Shodné tendence se projeví ve farnosti Kapličky (panství Vyšší Brod). H. ZEITLHOFER, *Das Ausgedinge*, s. 50; TÝŽ, *Arbeit*, s. 38.

²⁷⁰ Účastníci smluvního ujednání si mohly přát, aby se do zápisu neuvádělo příliš mnoho, že je to samozřejmé, že bude určitý požadavek takto plněn i bez upsání, nebo že by z toho byly zbytečné poplatky. J. MOŽUTA, *Praktické provádění*, s. 106.

III.3.3. Zvířectvo

Pro osobu výměnkáře představoval chov dobytka a dalších druhů zvířat větší nezávislost na domácnosti nového hospodáře a poskytoval mu více samostatnosti, protože si byl schopen některé suroviny pro živobytí zajistit sám. Mezi požadovanými zvířaty byl uveden hovězí a vepřový dobytek, ovce a kůň (tabulka č. III.3.3.1.). Z hovězího dobytka byl ve smluvních ustanoveních uveden vůl či výřezek, kráva, tele, jalovice, u ročních býků specifikace roček (ročně). Vepřovým byly myšleny prasnice a svině. U ovcí se vyskytoval také termín bahnice a mnohdy bylo poznamenáno, zda jsou součástí i jehňata. Nacházely se i zápisy s neurčením o jaký druh zvířete přesně jde, bylo konstatováno, že jde obecně o dobytek. Kvalita jednotlivých kusů zvířectva byla určována cenou, jak v případě dědických podílů, tak výměnku.

V souvislosti s koňmi byla pozornost výzkumu zaměřena také na možnou spojitost zanechávaných koní při usedlosti a vymíňování si ovsu, tedy hlavní potravu těchto hospodářských zvířat. Otázkou bylo, zda výměnkáři mohli projevovat solidárnost tím, že nebudou od nového hospodáře požadovat oves, pokud mu koně zanechávali ve vlastnictví na usedlosti. V první polovině 18. století bylo možné náznaky pozorovat, poněvadž oves byl výměnkářem požadován pouze v 7 %. Pro druhou polovinu období se však tento vývoj nepotvrdil, protože zanechané koně na usedlosti neměli vliv na vymíňování si ovsu odstupujícím hospodářem.

Při výzkumu se ukázalo, že dobytek sloužil spíše jako další část výbavy a výbytu pro zbylé nezaopatřené děti, než-li jako zabezpečení samotných výměnkářů (tabulky č. III.1.15 a č. III.3.3.2.). Pokud byl dobytek určen pro výměnkáře či výměnkářku, ať už v doprovodu zbývajících potomků či ne, je jasné, že musel být schopen se o zvířata postarat.²⁷¹ Malé děti následovaly odstupujícího hospodáře nebo hospodyni na výměnek, tudíž je doprovázelo i zvířectvo jim odkázané, pokud ho obdržely ihned. V takovém případě se výměnkář nepotřeboval zabezpečovat ještě dalším dobyt看kem čistě pro svou osobu. Musel brát také v úvahu, zda je schopen zvoleným výměnkem vybraná zvířata uživit a jestli je vhodně upotřebí. Nelze si myslet, že by výměnkáři vydržovali dobytek, který by pro ně neměl žádný užitek.²⁷²

---

²⁷¹ Podle Antonína Menouška však existovala možnost, že nový hospodář neodevzdal osobě na výměnku určitý kus do vlastnictví, ale přenechal mu ho pouze k užívání. Pak musely být řešeny otázky, komu patří mláďata, komu náleží hnůj, kdo má obstarávat pastvu, stelivo, atd. A. MENOÚŠEK, *Výměnek*, s. 14.

²⁷² Vymíňování dobytka do svých výzkumů nezahrnul Jaroslav Kozlík ani Alice Velková. Na Příbramsku to mohlo být způsobeno vymíňováním si hotových produktů, jako masa, mléčných výrobků a mléka. V případě Alice Velkové se o hovoří pouze o místě, kde má být dobytek chován.

Důležité se pro výměnkáře ukázaly být v obou zkoumaných desetiletích krávy.²⁷³ Stejnou strategii zmínil Vladimír Procházka při výzkumu situace na českých vesnicích.²⁷⁴ Při pestrosti produktů, které lze z mléka vyrobit (máslo, sýr, smetana, tvaroh, kyselé mléko, atd.), je oblíbenost tura domácího pochopitelná. Tato tendence se opět prokázala být výraznější v druhém zkoumaném období, což lze vysvětlit také jako osvědčení praxe zavedené v dřívějších letech. Jako součást výměnků byly ve dvou případech uvedeny včely a v jednom slepice.²⁷⁵ Od 18. století se drůbežnictví, které pokrývalo především vlastní spotřebu usedlosti, rozšiřovalo.²⁷⁶

III.3.4. Polnosti

Připojení polností k obsahu výměnku představovalo pro odstupujícího hospodáře či hospodyně výrazné přilepšení v jejich situaci.²⁷⁷ Sklizené produkty měl výhradně pro svou potřebu a pokud výnosy byly vyšší, mohl si jejich prodejem vylepšit svou životní úroveň. Navíc tyto polnosti nepodléhaly žádným povinnostem a platům, které vázly na hospodářově usedlosti. Důkazem je i množství zápisů, které obsahují vymínění si pole, pozemku, zahrady, trávníku nebo jiných ploch (tabulka č. III.3.4.1.). Do kategorie „pozemek“ byla začleněna místa, která nebyla nijak nazvána a blíže určena. Jedná se tedy o pracovní název, nikoliv o pojmenování užívané v 18. století.

V první polovině 18. století polnosti byly obsaženy v 81,5 % všech smluv podléhajících výzkumu výměnku, zatímco v druhé polovině šlo už o 86,7 %. Je patrné, že vlastnění ploch k hospodaření se projevilo během několika let jako zásadní pro možnost existence i na výměnku.²⁷⁸ Prvenství ve srovnání s ostatními složkami výměnku získaly polnosti v první polovině 18. století, kdy se staly důležitějšími než naturální dávky. Ve druhé polovině zkoumaného období naopak naturálie převažují nad polnostmi, ačkoli se jedná o několik málo procent rozdílu. Tato situace naznačuje, že výměnkáři si v této době vymíňovali jak polnosti, tak naturální dávky, proto byla

²⁷³ Dana Štefanová při svém výzkumu zjistila, že stejně tak pro sedláky jako pro chalupníky a i zahradníky představovaly krávy podstatnou část hospodářského inventáře. Ke stejnému závěru při svém bádání došel i Hermann Zeitlhofer, který zjistil, že kritériem pro sociální dělení byl stav tažného dobytka. D. ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis*, s. 38-39; H. ZEITLHOFER, *Das Ausgedinge*, s. 48.

²⁷⁴ V. PROCHÁZKA, *Výbava*, s. 62.

²⁷⁵ Blíže k podnětům odůvodnění a chovu drůbeže a včel v první polovině 16. století A. MÍKA, *Poddaný lid*, s. 49-50.

²⁷⁶ Antonín KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v českých zemích (od 10. století do roku 1900)*, Praha 1994, s. 91.

²⁷⁷ Srov. V. PROCHÁZKA, *Výbava*, s. 62.

²⁷⁸ V preferování této složky výměnku je patrný rozdíl při srovnání s oblastí Podkrkonoší, kde se právo na část pozemků objevuje velmi zřídka. J. ŠTASTNÁ, *Výměnek*, s. 283.

pozornost zaměřena i na tuto problematiku (tabulka č. III.3.4.2.). Z výzkumu vyplynulo, že na rozdíl od první poloviny 18. století, kdy výměnkáři ctili praxi, že pokud si vymínají polnosti, nepožadují naturální dávky, nastal v druhé polovině nový trend, a to zcela opačný. Výměnkáři se ve většině případů zabezpečovali oběma variantami. Výsledek je takový i z důvodu, že ve velice malém množství případů bylo možné prokázat, zda na požadovaných plochách nebudou pěstovat již vymíněné plodiny.

U některých druhů polností se nacházela konkrétnější zmínka o tom, pro jaké plodiny a účely jsou jejich plochy určeny. Na záhonech první poloviny 18. století se pěstoval len, zelí (označované také jako hlavatice), proso, ječmen, řepa, hrách, salát a mladé obilí zvané osení. Nejhojněji byly využívány pro pěstování lnu a zelí. Převážná část záhonů sloužila „k omladí“. V druhé polovině zkoumaného století druh osetí není v mnoha případech blíže specifikován; jsou určeny pouze „k omladí“. Záhony ale nemusely představovat pouze druh obdělávané půdy, ale vyjadřovaly také polní míru.²⁷⁹ Proto záhony „k omladí“ patrně sloužily jako úhor a plnily tak funkci plochy určené k odpočinku a pastvě. Avšak u zbývajících, stejně jako v první polovině, je nejčastěji pěstován len a zelí. Výsledek poukazuje na důležitost těchto surovin, kdy první z nich byla základem pro ošacení a poskytovala olejnatá semena, ze kterých se lisoval olej do svítidel a k jiným účelům.²⁸⁰ Vzhledem k tomu, že len byl v bohaté míře pěstován v jihočeském panství Vyšší Brod,²⁸¹ lze odvodit, že tato rostlina nacházela užitek v celých jižních Čechách.²⁸² Druhá představovala zeleninovou složku běžné stravy během zimních měsíců. Dále byla zemědělská plocha využívána pro pěstování řepy a osení. Velký rozdíl mezi zkoumanými obdobími je pak patrný v sázení brambor, které na stůl českých venkovských rodin přišly v druhé polovině 18. století a zásadně změnily jídelníček.²⁸³ Pozoruhodné je, že byl požadován pouze prostor pro jejich pěstování, nikoliv brambory jako plodina, tedy součást sypaného výměnku, což lze chápat jako typické pro pozdější dobu.²⁸⁴

---

²⁷⁹ Josef Pekař upozorňuje, že na Kostecku bylo obvyklé ještě v 17. století provádět odhad pozemků v záhonech místo v korcích. Obvykle platilo, že korec měl 12 záhonů. J. PEKAŘ, *Kniha*, s. 193.

²⁸⁰ A. MÍKA, *Poddaný lid*, s. 36.

²⁸¹ H. ZEITLHOFER, *Arbeit*, s. 39

²⁸² A nejen tam, poněvadž z výzkumu Jarmily Šťastné vyplynulo, že pro oblast Podkrkonoší bylo předání lnu a tkalcovství, společně s prací v lese, existenčně důležitou činností pro přežití. J. ŠTASTNÁ, *Výměnek*, s. 286.

²⁸³ Blíže k původu, historii a podmínkám pěstování brambor František KUTNAR, *Malé dějiny brambor*, Havlíčkův Brod; Pelhřimov; Praha 2005².

²⁸⁴ J. KOZLÍK, *Výměnkářská otázka*, s. 105-106; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 293.

Druhy ovocných stromů byly v obou polovinách zkoumaného století takřka stejné a obsahem byl i počet stromů, na které měl mít bývalý hospodář či hospodyně právo. V zápisech se nacházely také vymíňené stromy, kde nebylo blíže určeno, jaký druh ovoce rodí. Ve starším období se tento stav týkal tří smluvních zápisů, kde ve dvou bylo uvedeno poskytované množství z celkového počtu stromů, v prvním případě polovina a v druhém čtvrtý díl, pokud bude úroda. Dalším předmětem bylo ovoce, které mělo výměnkáři náležet všechno nacházející se u chalupy. Zvláštnost představovala jabloň, která se jinak vůbec nevyskytovala. Jablka se patrně stala obvyklejšími až v pozdější době.²⁸⁵ V mladším období nebylo specifikováno celkem pět zápisů obsahujících stromy, přičemž u tří bylo uvedeno, kde se mají nacházet. Lze to považovat za náhradu určení, o jaký druh jde. Ve většině zbylých případů v první i druhé polovině 18. století byly vymíňovány hrušky a švestky. Jejich oblíbenost a důležitost svědčí o mnohostranných možnostech využití, neboť je bylo možné sušit či z nich vyrábět alkoholické nápoje. Se stromovím je úzce propojeno vymíňování si sadů, zahrádek a zahrad, poněvadž se vyskytují zápisy, že součástí mají být i stromy v nich se nacházející. U sadu se tak děje pouze v případě druhé poloviny 18. století. Tyto prostory jsou určeny také pro chov včel. Jinak v obou zkoumaných stoletích sloužily v první řadě na sklizeň sušené či čerstvé trávy pro hospodářská zvířata.

III.3.5. Zvláštní prostory

Kromě bytu bývaly vymíňovány i další prostory sloužící výměnkáři či výměnkářce k jejich pokojnému hospodaření. Předmětem byla stodola, chlév či maštal, sklep, půda a místa pro určitou činnost. Na treboňském panství však nešlo o výraznou složku, lze je označit za výjimečné či zvláštní, vzhledem k četnosti zápisů.²⁸⁶ Pokud se srovnají rozdíly obou zkoumaných období, lze dospět k závěru, že kromě chléva neexistuje jiný stejný prostor (tabulka č. III.3.5.1.). Místo v první polovině 18. století bylo jedno určené pro tkalcovské řemeslo a druhé pro umístění dvou truhel ve sklepě. Ve druhé polovině 18. století měla obě místa sloužit na obilí, přičemž jedno se mělo nacházet ve stodole a druhé bylo požadováno v případě neshod.

---

²⁸⁵ Srov. A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 126; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 299-300.

²⁸⁶ Rozdílné tendence se projeví v případě okresu Příbram. J. KOZLÍK, *Výměnkářská otázka*, s. 104. K obdobnému závěru však dospěla Alice Velková. A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 125; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 299.

III.3.6. Služby

Ačkoliv si osoba na výměnku chtěla zachovat ducha samostatného hospodaření, existovaly úkony, na které svými fyzickými silami nestačila nebo pro jejich vykonání neměla správné prostředky a náčiní. V takových případech byly ve výměnkářských smlouvách požadovány zvláštní služby, které měly zajistit harmonický chod výměnkářova hospodářství.²⁸⁷

O druh tohoto výměnku byl projevován zájem více v první polovině 18. století, a lze konstatovat, že výrazně (tabulka č. III.3.6.1).²⁸⁸ Při pátrání po příčině takového vývoje, byla pozornost v první řadě zaměřena na skupiny výměnkářů, kteří dané služby požadovali (tabulka č. III.3.6.2.). Zájem byl projevován především ze strany skupin, kde na výměnku přebývala pouze jedna osoba. Manželské páry byly zastoupeny v nejmenším množství v obou obdobích. Vyplyvá tedy, že pokud starost o výměnkářské hospodářství spočívala na ramenou dvou osob, byli schopni si veškerý provoz spojený s jejich majetkem zajistit sami. Proto lze malý zájem o pomoc při obhospodařování v druhé polovině 18. století odůvodnit častějšími odchody na výměnek ze strany manželských párů oproti první polovině daného století. Jako jiný důvod by se mohl jevit ne tak špatný fyzický stav odstupujících hospodářů a hospodyň, kteří byli tím pádem dostatečně schopni obstarat provoz svého malého hospodářství sami. Avšak prameny neumožňují tuto hypotézu dosvědčit, protože zápisy neobsahovaly údaje o věku budoucích výměnkářů. Ani nebylo možné se spolehnout na pravdivost udávaných důvodů, proč hospodář či hospodyně postupují usedlost jinému majiteli, protože nelze s jistotou říct, kdo důvody určoval. Zda sám odstupující či mělo vliv i rozhodnutí zapisovatele.

III.3.7. Hospodářský a jiný inventář

Pro fungování hospodářství, ať už výměnkářova nebo zbývajících členů rodiny, bylo nezbytnou součástí, kromě tažného dobytka, náčiní sloužící ke zpracování a zhodnocení polností patřících k usedlosti (tabulka č. III.3.7.1.). Výjimku však tvořili výměnkáři a výměnkářky, kteří si nechali obhospodařovat vymíněné pozemky svým nástupcem.

---

²⁸⁷ Na Příbramsku služby a jiná práva požadovalo celkem 59,5 % výměnkářů. Byli sem započtení i ti, kteří požadovali k právu na byt a jiné prostory právo volného přístupu a odchodu. J. KOZLÍK, *Výměnkářská otázka*, s. 104.

²⁸⁸ Opačný vývoj se projevil na panství Štáhlavy, kdy služby byly především součástí podrobnějších a rozsáhlejších výměnků, které se vyskytovaly hlavně v mladších zápisech. A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 124; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 298.

Vymiňování náradí vykazuje shodné znaky jako v případě hospodářských zvířat. Podobnost spočívá ve faktu, že představovaly především součást výbavy a výbytu pro potomky. Tato situace ukazuje, že chod usedlosti závisel na stavu dobytka a nástrojů potřebných k hospodaření, proto i náradí, stejně jako živý inventář, představovalo základ vypořádání se nového majitele se zbylými dětmi.

Při srovnání první a druhé poloviny 18. století se jako nejdůležitější předměty jeví v obou vůz, brány a pluh. Existovalo několik možností, jak vůz vypadal. Ve většině případů byl označený jako kovaný nebo byl okovaný z poloviny.²⁸⁹ Opakem byl vůz „bosý“, který kola okovaná neměl. Brány sloužily k úpravě zorané půdy vláčením. Byly tvořeny dřevěným obdélníkovým rámem, do něhož bylo zasazeno devět, dvanáct i více dlouhých hřebů, zpravidla železných, někdy však dřevěných.²⁹⁰ K druhu použitých hřebů se v několika málo případech vyjádřili i výměnkáři třeboňského panství. Zápisů se týkalo toto konstatování, pokud šlo o brány s železnými hřebíky, z čehož lze usoudit, že standardními byly dřevěné a železné představovaly nadstavbu, o které bylo třeba se ve smlouvě zmínit. Výjimečně byly brány vyměňovány i s železy. Dalším důležitým nástrojem byl pluh, bez kterého se jen těžko mohli hospodáři obejít. Společně s branami lze tyto dva nástroje označit za nejdůležitější pomůcky sloužící k obdělávání půdy. Součástí pluhu byly také někdy řetězy a zřídka bylo popsáno, že jde o pluh okovaný. Nebyl kovaný celý pluh, ale lze předpokládat, že se jednalo o kovovou radlici nasazenou na plaz.²⁹¹

Jiným druhem náradí, které mělo více modifikací, byla kosa. V zápisech, vztahujících se ať už k výměnku nebo vybytí dětí, se objevily tři druhy, a to kosy travní, které sloužily k senoseči, druhým typem byly kosy hrabičné, kterými se kosilo obilí a jejich součástí byla hrabice. Jednalo se o dva nebo tři pruty, zasazené kolmo do kosiště, které při kosení hrnuly stébla k jedné straně. Výhodou bylo, že práce se stávala rychlejší a na poli nezůstávalo tak velké strniště jako při žnutí srpem. Třetím typem je kosa řezací. Patrně se jednalo o žací kosy, které byly součástí nástroje zvaného stolice, sloužícího na řezání řezanky.²⁹² Více možných druhů bylo možné najít také u sekery-dřevní, širočina, svážená hlavatka či teslice. Upřesňující funkce byly však uváděny až v druhé polovině zkoumaného století, což poukazuje na pestrost a detailnost

---

²⁸⁹ A. MÍKA, *Poddaný lid*, s. 17.

²⁹⁰ O materiálu hřebů nerozhodovala zámožnost hospodáře nebo jeho pokročilost, nýbrž jakost půdy nebo účel, kterému brány sloužily. Tamtéž, s. 14-15.

²⁹¹ Blíže k popisu jednotlivých částí pluhu tamtéž, s. 10-11.

²⁹² A. KUBAČÁK, *Dějiny*, s. 62.

mladších zápisů. Rozdílný účel užití byl zaznamenáván i v případě vidlí, které byly používány buď k práci s hnojem, tedy hnojné, nebo senné vidle. Rozdíl mezi nimi byl v počtu hrotů, protože zatímco prve zmíněné jich měly více, těm druhým stačily pouze dva hroty.²⁹³

Ve skupinách náradí určeného „sobě“ a „sobě a dětem“ je patrný nejvýraznější rozdíl obou zkoumaných období. Důvodem nepožadování náradí v těchto dvou skupinách současně v první polovině 18. století je důsledné rozdělování zvláště do každé z jednotlivých kategorií. Proč k této praxi docházelo nelze z pramenů vyčíst. Posun situace v druhé polovině 18. století mohl být důsledkem společného žití rodičů s dětmi na výměnku, kteří byli zabezpečeni hospodářským náradím. Tím pádem poté rodiče nepotřebovali vyměňovat náradí pro sebe zvláště, když mohli počítat s využíváním nástrojů patřících dětem. Tuto tezi ovšem nebylo možné pramenně podložit, poněvadž v 82,7 % případů nebylo možné zjistit místo pobytu zbývajících dětí, zda žily na výměnku nebo na usedlosti.

III.3.8. Finanční prostředky

Již na předchozích stránkách bylo naznačováno, že osoby požívající výměnkářské dávky od nového hospodáře nedisponovali v 16. a 17., ani v 18. století finanční hotovostí.²⁹⁴ Dokladem této praxe jsou čtyři součásti smluvních ustanovení týkajících se peněz. V první polovině 18. století měla vdova obdržet podíl ze zbývajících sumy obdržené za prodej volů. V tomto případě lze vyplacenou finanční částku považovat za její dědický podíl, který se v případě vdov vyskytoval u větších usedlostí ještě vedle výměnku.²⁹⁵ Jiné zápisy odkazující na finanční přilepšení si v prvním zkoumaném období nenacházely. V druhé polovině daného století měli výměnkáři obdržet podíl z majetku patřícího k usedlosti ve dvou případech. Ve třetím se jednalo o vyplacení určité peněžní částky oběma rodičům. I tyto tři případy vykazují, že finanční prostředky byly vyplaceny vedle výměnku. Ačkoliv jde o nepatrný nárůst, v poměru smluv podléhajících výzkumu jde o minimální část. Proto je možné učinit závěr, že finančními prostředky výměnkáři obvykle zabezpečováni nebyli a nejedná se o trend panující

---

²⁹³ A. MÍKA, *Poddaný lid*, s. 15-16.

²⁹⁴ Alice Velková došla k závěru, že peněžní dávky se stávají součástí výměnku až od 19. století. A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 127-128; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 301; Tuto tezi potvrzuje i výzkum v Podkrkonoší či později v okrese Příbram. J. ŠŤASTNÁ, *Výměnek*, s. 283; J. KOZLÍK, *Výměnkářská otázka*, s. 109.

²⁹⁵ V. PROCHÁZKA, *Výbava*, s. 59.

na třeboňském panství v průběhu 18. století. Josef Možuta konstatoval, že menší peněžité dýchod jako součást výměnku na přilepšenou se vyskytoval pouze u usedlostí středních a větších. Avšak čistý peněžité výměnek byl požadován i ve 20. století velice zřídka, zvláště po zkušenostech první světové války.²⁹⁶

III.3.9. Zaopatření

Pokud osoby na výměnku neměly v plánu založit si své malé hospodářství, uchýlili se k druhé možné variantě, a to nechat se zabezpečit ze strany nového hospodáře vším potřebným k životu. Především byl myšlen byt a strava. Požadavky týkající se oblečení nebyly vůbec uváděny.²⁹⁷

Tento způsob lze chápat pouze jako doplňkový, protože v prvním období byl z celkového množství smluvních zápisů ustanoven v 5,1 % a v mladším byl požadován ve 3,9 %. Výraznou převahu měl tedy výměnek spočívající na základech osamostatněného výměnkářského hospodářství.²⁹⁸ Dalo by se očekávat, že se bude týkat pouze chalupnických usedlostí, a to méně finančně zajištěných. V první polovině 18. století se všechna ustanovení až na jednu výjimku týkala gruntů. V druhé polovině byl poměr vyrovnanější, ale grunty o jeden převažovaly. Lze soudit, že důvodem byla snaha příliš nezatěžovat usedlost.²⁹⁹

Ve starším zkoumaném období se ukázaly být zajímavými dvě žádosti o zaopatření, jejichž součástí tvořilo i vymínění dobytka. V jiné smlouvě byla tato forma alternativou pro případ, že by se odstupující hospodář nemohl uživit sám. Odchod na výměnek tedy neznamenal konec všech pracovních aktivit jedinců. Výměnkář mohl na usedlosti dále pracovat, ačkoliv už nestál v čele usedlosti, a tím si obživu zajistit svým přičiněním.³⁰⁰ V druhé polovině 18. století se celkové postarání projevilo spíše jako dočasné řešení vzniklé situace, protože v 41,7 % výměnkáři požadovali toto

---

²⁹⁶ J. MOŽUTA, *Praktické provádění*, s. 108.

²⁹⁷ Srov. A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 124; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 297.

²⁹⁸ Obdobný charakter tohoto typu zabezpečení lze doložit i v jiných částech českých zemí. J. KOZLÍK, *Výměnkářská otázka*, s. 110. Ale také v zahraničních, konkrétně ve východním Vestfálsku. CH. FERTIG, *Hofübergabe*, s. 71-72.

²⁹⁹ Josef Možuta tuto formu výměnku označil za charakteristickou v prostředí domkářů, pro které specializovaný naturální výměnek představoval zatížení. J. MOŽUTA, *Praktické provádění*, s. 106.

³⁰⁰ Alice Velková uvádí i jiné příčiny. Srov. A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 123; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 297.

zabezpečení jen na určitou dobu, kdy jim pak měl být poskytnut výměnek formou dávek jednotlivých surovin.³⁰¹ Tato doba se pohybovala v rozmezí jednoho až šesti let.

Tabulka č. III.3.1.1.

Druhy plodin vyskytující se ve výměnkářských smlouvách, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

DRUH NATURÁLIE	Počet uvedených	
	1725-1735	1775-1785
Dříví	2	2
Hrách	14	167
Ječmen	28	274
Len (semeno)	1	1
Obilí	5	5
Osení	16	3
Otava	3	175
Oves	20	247
Píce	6	3
Pšenice	27	191
Seno	32	216
Tráva	1	3
Žito	42	287

Tabulka č. III.3.1.2.

Přehled výměnkářů požadujících naturální dávky, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

ODCHÁZEJÍCÍ NA VÝMĚNEK	Období let			
	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Příbuzný nového hospodáře	33	35,1	93	31,2
Příbuzný nového hospodáře s manželkou	11	11,7	122	40,9
Vdova	31	33,0	67	22,5
Nepříbuzný nového hospodáře	10	9,4	4	1,3
Nepříbuzný nového hospodáře s manželkou	1	2,3	7	2,4
Třetí osoba	8	8,5	5	1,7
Celkem	94	100,0	298	100,0

³⁰¹ Vladimír Procházka označuje dočasný výměnek za zvláštní případ, ale může se týkat obydlí, stravy i odděleného hospodářství. Pokud je stanoven na dobu velmi krátkou, má povahu prozatímního opatření, než si starý hospodář nalezne jiný zdroj obživy. V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 441-442.

Tabulka č. III.3.3.1.

Přehled možností sdílení ubytovacích prostor, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

BYT	Období let			
	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Chalupa	4	4,0	41	20,6
Místnost	3	3,0	11	5,5
Při gruntu	28	28,3	73	36,7
Při chalupě	5	5,1	8	4,0
Společně	6	6,1	46	23,1
V domě	0	0,0	5	2,5
Neurčeno	53	53,5	15	7,6
Celkem	99	100,0	199	100,0

Tabulka č. III.3.3.2.

Vymínění jednotlivých druhů dobytka uvedených ve smlouvách, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

DRUH DOBYTKA	Počet uvedených			
	1725-1735		1775-1785	
	Sobě	Sobě a dětem	Sobě	Sobě a dětem
Dobytek	3	0	1	2
Jalovice	2	1	0	4
Kráva	15	2	13	9
Kůň	0	0	0	1
Ovce	7	1	0	2
Prasnice	1	0	0	2
Roček	1	0	0	12
Svině	0	0	0	1
Tele	0	1	0	1
Vůl	7	0	9	6
Výřezek	6	0	0	1

Tabulka č. III.3.4.1.

Přehled typů polností uvedených ve výměnkářských smlouvách, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

TYP POLNOSTI	Počet uvedených	
	1725-1735	1775-1785
Hon	1	0
Klín	3	0
Kopanina	1	0
Kout	2	1
Louka	94	66
Lús	10	3
Mez	1	1
Palouk	41	26
Paseka	1	1
Pláň	1	0
Pole	31	33
Pozemek	110	10
Roh	0	1
Rybník	2	0
Sad	10	8
Stromoví	28	46
Trávník	9	26
Úvrať	1	3
Vršek	1	0
Záhon	179	277
Zahrada	12	6
Zahrádka	32	73
Záhumenice	1	0

Pozn.: lús-díl obecního pozemku (lesa) připadající na jednu usedlost; pláň-větší neporostlá rovina nebo s nízkým porostem; záhumenice-pozemek za „humnem“ (humno-místo s upěchovanou půdou k mlácení obilí, mlat, k humnám-k domovu); paseka-světlá, volná lesní plocha vzniklá vykácením starého porostu; kopanina-pole na příkrém svahu, jež lze obdělávat toliko ručně motykami a rýči; mez-úzký pruh neobdělávané půdy mezi dvěma pozemky; úvrať-kraj pole, kde se při orání obrací potah; hon-díl, kus nebo skupina pozemků

Zdroj: <http://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php>

Tabulka č. III.3.4.2.

Polnosti a jiné složky výměnku, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

VÝMĚNEK	Období let			
	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Byt a polnosti	14	7,9	1	0,3
Polnosti a naturální dávky	42	23,9	238	81,2
Polnosti bez naturálních dávek	67	38,1	10	3,4
Polnosti neposkytnou požadované naturální dávky	36	20,5	41	14,0
Pouze polnosti	17	9,6	3	1,1
Celkem	176	100,0	293	100,0

Tabulka č. III.3.5.1.

Výměnkářské prostory uvedené v zápisech, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

DRUH	Počet uvedených	
	1725-1735	1775-1785
Chlív (maštal)	5	5
Místo	2	2
Půda	0	2
Sklep	0	2
Stodola	1	0

Tabulka č. III.3.6.1.

Služby požadované jako součást výměnku, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

DRUH	Počet uvedených	
	1725-1735	1775-1785
Hnojit	4	0
Chovat dobytek	2	0
Obdělávat pole	23	1
Odvoz obilí	1	1
Orat pole	0	1
Pást dobytek	1	0
Pohřeb	0	2
Teplá voda	0	1
Teplo a oheň	0	1
Vývoz hnoje	0	1
Záduší	1	0
Zasít	1	0

Tabulka č. III.3.6.2.

Skupiny výměnkářů požadující zvláštní služby, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

SKUPINA	Období let			
	1725-1735		1775-1785	
	Počet	%	Počet	%
Příbuzný nového hospodáře	16	48,5	2	25,0
Příbuzný nového hospodáře s manželkou	6	18,2	1	12,5
Vdova	11	33,3	1	12,5
Nepříbuzný nového hospodáře	0	0,0	4	50,0
Celkem	33	100,0	8	100,0

Tabulka č. III.3.7.1.

Přehled vymíněného hospodářského nářadí, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)

DRUH NÁŘADÍ	Počet uvedených			
	1725-1735		1775-1785	
	Sobě	Sobě a dětem	Sobě	Sobě a dětem
Brány	4	0	0	2
Kamnovec	2	0	1	0
Kosa	0	0	1	0
Pila	0	0	0	1
Pluh	3	0	0	2
Potřeby	0	0	1	0
Řetěz	0	0	1	2
Sekyra	1	0	0	3
Vůz	5	0	1	3
Žebřík	2	0	0	0

Pozn.: kamnovec-kotlík, nádržka v kamnech na ohřívání vody

Zdroj: <http://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php>

IV. ZÁVĚR

Na základě vyhodnocení reprezentativního vzorku 857 výměnkářských smluv ze dvou vybraných období, let 1725-1735 a 1775-1785, bylo cílem výzkumu vytyčeným v úvodu práce zachytit panující praxi v otázce fungování výměnku na třeboňském panství. Pozornost byla zaměřena na problematiku právní, hospodářskou, ale i sociální. Hlavním cílem diplomové práce však bylo zachytit život osob postupujících usedlost novému hospodáři a odcházejících na výměnek. Vyhodnocení na základě statistiky prokázalo, že výměnek představoval velice dlouhodobou etapu života venkovských lidí a nelze ho považovat za konec života. Z jejich chování pak bylo možné odhalit nejen obvyklé postupy v určité situaci a mentalitu lidí, nýbrž i individuální kroky.

Výměnek byl vnímán jako potřebná věc, neboť byl jedinou možností, jak zabezpečit osoby, které nebyly už dále schopné vykonávat těžkou práci související s vedením selských a chalupnických usedlostí. Hospodáři a hospodyně, kteří předali usedlost svému nástupci, na oplátku očekávali, že o ně bude postaráno. Důležitost výměnku potvrzovala i pozornost věnovaná ze strany vrchnosti a státu, jež svými nařízeními a dekrety ovlivňovaly jeho podobu. Významnou změnou se pak pro budoucí výměnkáře a výměnkářky stala reforma dědického práva v osmdesátých letech 18. století. Z obsahu výměnkářských knih je patrné, že právní praxe měla vliv na rodinné strategie. Ukázalo se však, že docházelo i k opačným tendencím, neboť na třeboňském panství se v druhé polovině 18. století výrazně prosazovaly ženy jako spolumajitelky usedlostí, zvláště pak tehdy, kdy se jednalo o dceru předávajících rodičů. K uzákonění této praxe došlo až patentem vydaným v roce 1791.

Pozornost byla nejprve zaměřena na hospodářsko-sociální poměry probádané oblasti. Socioekonomický charakter regionu prokázal, že ve zvolených letech nebyly zápisy činěny pro všechny vesnice nacházející se na panství, což nebylo možné ani očekávat. Počet uvedených smluv však obvykle odpovídal velikosti jednotlivých vsí, která byla určována množstvím vystavěných usedlostí. Pro třeboňské panství byly typické menší vesnice.

Důležitým faktorem pro vznik výměnku se ukázala být hospodářská situace usedlosti, konkrétně možnost disponovat majetkem. Pro druhou polovinu 18. století bylo zjištěno, že došlo k nárůstu počtu chalupnických stavení, což bylo způsobeno parcelací gruntů, na kterou v tomto období mělo vliv i obvyklejší vymíňování si oddělených výměnkářských chalup. Zjistit, jak se pohybovala cena gruntů a chalup

ve srovnání obou zkoumaných období, či alespoň porovnat jejich cenový vývoj, nebylo možné ze dvou důvodů. Za prvé, v každém desetiletí bylo prováděno rozdílné ohodnocování majetku a navíc, v druhé polovině 18. století nebyla uváděna hodnota samotné usedlosti, nýbrž jen majetku, který se na ní nacházel. Druhý důvod spočíval v rozdílných měnách pro každé ze svrchu uvedených období.

Postoupení poddanské usedlosti se v první polovině 18. století dělo většinou na základě prodeje. Druhou nejčastěji využívanou formou byla směna. Naprosto rozdílná situace nastala v druhé polovině 18. století, kdy bylo preferováno postoupení usedlosti bezplatnou formou. Změnu způsobila míra zadluženosti, která byla ovlivněna vyšší robotních povinností a odvody naturálních dávek. Nelze však tuto příčinu vidět jako jedinou možnou, takový pohled by byl krátkozraký. Vlivným faktorem bylo také zlepšení demografických poměrů, na které poukazuje i strategie původních hospodářů. Ti v druhé polovině 18. století raději předávali usedlost osobě spřízněné příbuzenstvím. Obdobné tendence ukazovalo jednání majitelů selských a chalupnických stavení také v první polovině 18. století. Na třeboňském panství, navzdory prokázané zadluženosti, panovaly příznivé hospodářské podmínky. Při převodech usedlostí docházelo tedy k rovnovážnému upřednostňování členů rodiny, čímž byla potvrzena domněnka, že jednání poddaných v průběhu 18. století bylo stabilizované s minimálními odlišnostmi. Pro osobu sedláka, stejně jako chalupníka byla důležitá role rodinných sociálních vztahů.

Obsahem jednotlivých smluv nebyl obecně jen převod usedlosti a ustanovení výměnku, nýbrž také způsob, jakým mají být odškodněni ostatní potomci, kteří se nestali dědici nemovitosti. Na třeboňském panství tato povinnost nebyla vždy spojena s požadavkem na výměnek a byla ve smlouvách uváděna pokaždé, pokud se na usedlosti nacházeli nezajištění potomci a sourozenci. Dědické podíly byly realizovány nejčastěji formou výbytu nebo výbavy, doplněny hospodářským náčiním, dobyt看em či finančními prostředky. Pokud na usedlosti vážly pohledávky vůči jiným věřitelům, ať už se jednalo o vrchnost, stát, jiné rodinné příslušníky nebo cizí osoby, byla tato povinnost postoupena společně s usedlostí novému hospodáři. O voleném postupu rozhodovaly zvyklosti obvyklé pro danou situaci a panství, avšak byly postihnuty i individuální strategie, které odpovídaly potřebám jednotlivých dětí, jejich rodičů, sourozenců a ostatních, kteří byli svázáni s poměry na usedlosti.

Vzhledem k tomu, že u požadovaných dávek odstupující hospodáři a hospodyně do smluvních ustanovení neuváděli cenu jednotlivých vymíňovaných položek, nebylo

možné tímto způsobem doložit či vyvrátit domněnku, že hodnota výměnku nepřekračovala hodnotu usedlosti. Potvrzena však může být na základě prostudovaných nařízení vrchnosti a instrukcí vydaných státem dohlížejících na to, aby nebyl ohrožen chod usedlosti. O tom svědčí přizpůsobování výše výměnku situaci vzniklé na usedlosti.

Ve velké míře hospodáři a hospodyně volili variantu předat nebo prodat usedlost a uchýlit se na výměnek, než aby stáli v jejím čele až do smrti. Tyto tendence byly patrnější v druhé polovině 18. století. Rozhodnutí vyplývala z několika faktorů, které souvisely s dobovými zvyklostmi, ale také s osobními postoji a rodinnou strategií. Poddaní třeboňského panství museli být schopni přizpůsobit své jednání i demografickým poměrům, aby nedocházelo k nepřirozenému vývoji a byla zachována rodinná kontinuita. Důležité místo v rozhodnutích zaujímal také vrchnost, jejíž snahou a cílem bylo zajistit a podporovat správný chod a efektivitu hospodaření na jednotlivých usedlostech.

Největší důraz byl v rámci předkládané práce kladen na výzkum osobní strategie a konkrétní životy výměnkářů a výměnkářek pomocí mikrohistorické metody. Osoby požadující výměnek bylo možné rozdělit do čtyř skupin podle jejich výchozí pozice, v jejichž rámci byly posuzovány volené postupy a mohly tak být postihnuty změny v chování v průběhu 18. století. Na výměnek odcházeli jak muži a ženy, tak manželské páry. Vzhledem k zjištění, že muži požadovali výměnkářské dávky častěji než ovdovělé ženy, a to v první i druhé polovině 18. století, byl vyvrácen předpoklad, že hospodáři zůstávali v čele usedlosti déle než jejich protějšky. K výrazné proměně došlo v chování manželských párů, neboť v druhé polovině 18. století byly nejčastější skupinou vymínující si dávky. Vzhledem k tomu, že odchod na výměnek je úzce propojen s postoupením usedlosti, kdy se budoucími majiteli stávali předně osoby příbuzné, byl také výměnek nejčastěji požadován od spřízněných nástupců. Příbuzenství a rodinné pouto neznamenal však vždy záruku pozitivních vztahů. Tam, kde hrozily nějaké konflikty, reflektovali tuto možnost budoucí výměnkáři a výměnkářky do smluvních zápisů. Snažili se tím pojistit si svá práva a nechat si otevřená „zadní vrátka“, kdyby nemohli najít společnou shodu. Pokud se spory výrazně vyhrotily a osoby na výměnku s novým hospodářem neuzavřely příměří, řešení se ujímali vrchnostenští úředníci, popřípadě vyšší instance.

Výměnek na třeboňském panství se ukázal být zabezpečením nejen pro staré osoby dále neschopné samostatného hospodaření, nýbrž také pro nedospělé a fyzicky či mentálně znevýhodněné děti. Nedospělé děti, pokud byly malé a neschopné práce,

odcházely na výměnek s rodiči. Ti jedinci, od kterých mohla být požadována zodpovědnost za svěřenou činnost, pomáhali na usedlosti. O znevýhodněné děti se vždy starali rodiče. Možné komplikace vzniklé jejich smrtí byly řešeny tím způsobem, že dítěti měly zůstat obytné prostory, které do té doby užíval s rodičem, případně oběma, a hospodář mu měl poskytnout určité dávky potravin.

Odchod na výměnek byl ovlivňován perspektivami, které se hospodářům a hospodyním nabízely. Pro manželský pár bylo rozhodující, zda byl jejich nejmladší syn schopný vést celé hospodářství. Jejich snahou bylo starat se o usedlost tak dlouho, dokud nedospěje. Pokud jeden z nich onemocněl nebo už nebyl schopen vykonávat práci, kterou měl za úkol a funkčnost selského a chalupnického hospodářství tím byla ohrožena, situace musela být řešena. Tehdy bylo lepší nechat starost o hospodářství mladší generaci, i za předpokladu, že se majitelem nestane nejmladší syn. Pokud musel manželský pár opustit usedlost z důvodu nemoci a nemohoucnosti manželky hospodáře, vyskytly se v individuálních jednáních ze strany manželů žádosti o společné hospodaření s nástupcem až do jejich smrti. Novou situaci, kterou bylo potřeba řešit, přinášelo také úmrtí jednoho z manželského páru. Ovdovělí muži a ženy měli na výběr ze tří možností. Buď povedou usedlost bez manželky či manžela, nebo se znovu provdají či ožení, anebo uvolní místo nástupci a odeberou se na výměnek. Zásadní faktor představovala konkrétní situace ovlivněná věkem, schopnostmi a nepochybně i zkušenostmi. Jako rozhodující vliv se jeví přítomnost malých dětí z předchozího manželství, poněvadž tehdy jak muži, tak ženy volili možnost nového sňatku. Na základě jednání každého z nich mohly být vypořádány obvyklé reakce, ale vyskytovali se vdovy a vdovci, kteří si zvolili svou vlastní strategii.

Odchod na odpočinek nebyl uskutečňován bezmyšlenkovitě. Docházelo k němu na základě podnětů, které obvykle odstupující hospodáři a hospodyně uváděli do zápisů ve výměnkářských knihách. Některá odůvodnění ovšem nemusela představovat pravý důvod, který měl zůstat skryt. Pokud bylo snahou předat usedlost a odejít na výměnek, musela být uvedena taková příčina, která obstojí před zapisovatelem vrchnostenské kanceláře. Proto nelze nekriticky důvěřovat v úplnou pravdivost zapsaných údajů. Analýza kroků výměnkářů prokázala souvislost s rodinnou situací, proto lze konstatovat, že při rozhodnutí hrála důležitou roli hospodářská situace nebo nátlak ze strany možného dědice, který si chtěl zařídit život podle svých představ. Nešlo tedy o zcela svobodné rozhodnutí. Svou významnou úlohu sehrála vrchnost, rodinné i sociální prostředí.

Pozornost výzkumu byla dále zaměřena na obsahovou stránku výměnku, která umožní poskytnout obraz domácností a způsobu života. V průběhu 18. století byly na třeboňském panství praktikovány dva možné způsoby. První představovalo samostatné hospodaření, které bylo podmíněno výměnkářovým požadavkem na vlastnictví polí, luk, zahrad a jiných částí pozemků. Výměnkář si obvykle přál byt, ačkoliv ten nebyl primární. Dále měl být každoročně zabezpečen naturáliemi, tzv. sypaným výměnkem, který byl potřebný pro jeho stravu a chod hospodářství, případně dobyt看 a hospodářským náradím potřebným k obdělávání polí. Ti jedinci, kteří neměli sílu či nechtěli tyto práce vykonávat, požadovali obhospodařování polí novým majitelem usedlosti. Druhou možnou variantou bylo (v případě třeboňského panství pouze doplňkovou), nechat se zabezpečit vším potřebným k životu. Tím bylo myšleno bytem a stravou, neboť požadavky na obuv a šatstvo vznášeny nebyly. Ačkoliv i při vymíňování potřeb byly uplatňovány obvyklé postupy, našly se případy, které svým jednáním vybočovaly z řady.

V souvislosti s vymíňovanými dávkami a potřebami bylo možné zaměřit se na otázku, zda při odchodu na výměnek sehrával roli z něho plynoucí prospěch. Pro starší období se tyto tendence nepotvrdily, ale v mladším období nemůže být vyřčena odpověď se stoprocentní jistotou. V případě, že byly vymíňovány pouze ty suroviny, které si výměnkáři nebyli schopni vyprodukovat sami, lze předpokládat, že je žádali pro vlastní potřebu. Pokud ale vymíňované suroviny současně také pěstovali, lze o prospěchu hovořit, neboť požadovaný sypaný výměnek byl patrně určen na prodej. Je nutné si uvědomit, že ustoupení z čela usedlosti neznamenal propad do chudoby.

Předkládaná diplomová práce měla za cíl přispět k poznání problematiky výměnku a osob využívajících toto zabezpečení v souvislosti s rodinnými a sociálními strukturami, jejichž součástí byly jejich životy. Ačkoli problematice výměnku je věnována pozornost jak v zahraničí, tak českém prostředí, zůstává 18. století mimo centrální zájem badatelů. Poněvadž výměnek souvisí s dějinami venkova a problematikou stáří, bývá mu věnován prostor právě při zaměření se na tato témata. Nabízí se však další otázky zasluhující si bližšího prozkoumání. Zajímavým přístupem by bylo zaměřit se na konkrétní vesnice v třeboňském regionu v průběhu 18. století a posoudit tak roli skupiny výměnkářů. Výměnku dále nebyla věnována pozornost z pohledu ekonomické zátěže usedlosti, která by byla umožněna na základě prostudování dalších typů pramenů-urbářů a pozemkových knih. Naopak provést

výzkum sebereflexe výměnkářů není možné vzhledem k neexistenci pramenů osobní povahy vztahujících se k tomuto prostředí.

V. SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY

V. 1. Prameny

V. 1. 1. Archivní prameny

Státní oblastní archiv Třeboň

Velkostatek Třeboň

sign. OS Třeboň 1978, kniha č. 336.

sign. OS Třeboň 1979, kniha č. 337.

sign. OS Třeboň 1980, kniha č. 338.

sign. OS Třeboň 27, kniha č. 300.

V. 1. 2. Dobové tisky

SCHALLER, Jaroslav, *Topographie des Königreichs Böhmen*, Prag-Wien, 1790.

SOMMER, Johann Gottfried, *Das Königreich Böhmen*, Praha 1841.

V. 1. 3. Vydané prameny

DOSKOČIL, Karel (ed.), *Berní rula 2. Popis Čech r. 1654: souhrnný index obcí, osad a samot k berní rule*, Praha 1953.

CHALUPA, Aleš (ed.), *Tereziánský katastr český. Sv. 1, Rustikál (kraje A-CH)*, Praha 1964.

KALOUSEK, Josef (ed.), *Řády selské a instrukce hospodářské 1627-1698*, AČ 23, Praha 1906.

KALOUSEK, Josef (ed.), *Řády selské a instrukce hospodářské 1698-1780*, AČ 24, Praha 1908.

KALOUSEK, Josef (ed.), *Řády selské a instrukce hospodářské 1781-1850*, AČ 25, Praha 1910.

V. 2. Literatura

ANTL, Theodor, *Průvodce po městě Třeboni a nejbližším okolí, pak stručné dějiny města toho*, Třeboň 1902.

- BĚLINA, Pavel – KAŠE, Jiří – KUČERA, Jan P., *Velké dějiny zemí Koruny české X., 1740-1792*, Praha-Litomyšl 2001.
- BŮŽEK, Václav – JAKUBEC, Ondřej – KRÁL, Pavel, *Jan Zrinský ze Serynu. Životní příběh synovce posledních Rožmberků*, Praha 2009.
- BŮŽEK, Václav a kol., *Světy posledních Rožmberků*, Praha 2011.
- BŮŽEK, Václav, *Aliance Rožmberků, Zrinských ze Serynu a Novohradských z Kolovrat na počátku 17. století*, JSH 65, 1996, s. 10-25.
- BŮŽEK, Václav, *Die politische Rolle der Residenz Peter Woks von Rosenberg in Třeboň/Wittingau zur Zeit des Bruderzwists*, in: Václav BŮŽEK (ed.), *Ein Bruderzwist im Hause Habsburg (1608-1611)*, České Budějovice 2010 (=OH 14), s. 307-330.
- BŮŽEK, Václav, *Protiturecké tažení z roku 1594. Hospodářské a politické aspekty generalátu Petra Voka z Rožmberka*, JSH 58, 1989, s. 53-66.
- CERMAN, Markus – MAUR, Eduard, *Proměny venkovských sociálních struktur v Čechách 1650-1750*, ČČH 98, 2000, s. 737-773.
- ČECHOVÁ, Blanka, *Páni z Eckersdorfu. Život a kariéra dvou generací kladského rodu v jižních Čechách 17. století*, AT 12, 2011, s. 211-233.
- DIBELKA, Jaroslav, *Obranné strategie mužů a žen obviněných ze smilstva a cizoložství: Panství Třeboň na přelomu 17. a 18. století*, České Budějovice 2012.
- FERTIG, Georg, „Wenn zwey Menschen eine Stelle sehen.“ *Heirat, Besitztransfer und Lebenslauf im ländlichen Westfalen des 19. Jahrhunderts*, in: Christophe DUHAMELLE – Jürgen SCHLUMBOHM (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 93-121.
- FERTIG, Christine, *Hofübergabe im Westfalen des 19. Jahrhunderts: Wendepunkt des bäurlichen Familienzyklus?* in: Christophe DUHAMELLE – Jürgen SCHLUMBOHM (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 65-89.
- GRULICH, Josef, *Das ländliche Ausgedinge in der Frühen Neuzeit. Ein Beitrag zur Problematik der Wahrnehmung sozialer Kategorien im 17. und 18. Jahrhundert*, in: Václav BŮŽEK – Dana ŠTEFANOVÁ (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-antropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001 (=OH 9), s. 343-369.

- GRULICH, Josef, *Poddanská nemovitost a dědické právo na Táborsku. Vřesecká rychta v letech 1625-1825*, JSH 65, 1996, s. 34-42.
- GRULICH, Josef, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*, České Budějovice 2008.
- GRULICH, Josef, *Zkoumání „maličkost“. Okolnosti vzniku a významu mikrohistorie*, ČČH 99, 2001, s. 519-546.
- HADAČ, Antonín Václav, *Třeboňsko ve válečných dobách před sto lety*, Třeboň 1915.
- HANZAL, Josef, *Současný stav a úkoly studia českých pozemkových knih*, SAP 14, 1964, s. 39-56.
- HLAVÁČEK, Ivan – KAŠPAR, Jaroslav – NOVÝ, Rostislav, *Vademecum pomocných věd historických*, Praha 2002.
- HOLAKOVSKÝ, Milan, *Finanční hospodaření na selských gruntech v předbělohorských jižních Čechách*, JSH 62, 1993, s. 70-91.
- HORÁČEK, Cyril, *Výminek. Úvaha agrárně politická*, Praha 1900.
- CHALUPA, Aleš, *Venkovské obyvatelstvo v tereziánských katastrech (1700-1750)*, SNM, řada A – Historie 23, 1969, s. 197-375.
- CHOCHOLÁČ, Bronislav, *Selské peníze. Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 16. a 17. století*, Brno 1999.
- KALISTA, Zdeněk, *Století andělů a ďáblů*, Praha 1994.
- KAVKA, František, *Zlatý věk Růží*, Praha 1966.
- KLÁŠTERSKÁ, Alice, *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a první polovině 19. století*, HD 21, 1997, 95-132.
- KOCIÁNOVÁ, Blanka, *Okolnosti zástavy panství Třeboň polské královské rodině v letech 1637-1645 „neb Jeho Milost císařská k velikým potřebám velice peněz potřebuje“*, AT 40, 2006, s. 40-60.
- KOZLÍK, Jaroslav, *Výměnkářská otázka v Čechách v letech 1873-1912 na základě poznání výměnku ve vybraných obcích okresu Příbram, Podbrdsko 7*, 2000, s. 67-136.
- KROFTA, Kamil, *Dějiny selského stavu*, Praha 1949².
- KUBAČÁK, Antonín, *Dějiny zemědělství v českých zemích. I. díl (od 10. století do roku 1900)*, Praha 1994.
- KUBÍKOVÁ, Anna, *Panství Třeboň ve světle berní ruly a její revizitace*, JSH 55, 1986, s. 144-159.

- KUTNAR, František – MAREK, Jaroslav, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. Od počátků národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století*, Praha 2009.
- KUTNAR, František, *Malé dějiny brambor*, Havlíčkův Brod; Pelhřimov; Praha 2005².
- MATOUŠ, František, *Třeboň*, Praha 1972.
- MAUR, Eduard, *Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen im 16.-18. Jahrhundert*, HD 20, 1996, s. 93-118.
- MAUR, Eduard, *Zemědělská výroba na pobělohorském komorním velkostatku v Čechách*, Praha 1990 (=Prameny a studie 33), s. 3-129.
- MENOUŠEK, Antonín, *Výměnek a jeho postavení při dražbě reální*, Praha 1898.
- MÍKA, Alois, *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, Praha 1960.
- MÍKA, Alois, *Osud slavného domu*, České Budějovice 1970.
- MIKULEC, Jiří, *Dějiny venkovského poddaného lidu v 17. a 18. století a česká historiografie posledních dvaceti let*, ČČH 88, 1990, s. 119-130.
- MITTERAUER, Michael, *Familie und Arbeitsteilung. Historischvergleichende Studien*, Wien-Köln-Weimar 1992.
- MITTERAUER, Michael, *Familienwirtschaft und Altersversorgung*, in: Michael MITTERAUER – Reinhard SIEDER, (edd.) *Vom Patriarchat zur Partnerschaft*, München 1984³, s. 187-210.
- MOŽUTA, Josef, *Praktické provádění výměnku a nástupnické smlouvy u nás*, VČAZ 19, 1942, s. 104-109.
- MOŽUTA, Josef, *Výměnkářská otázka: sociálně právní úvaha se zvláštním zřetelem na osnovu občanského zákona*, Praha 1936.
- MRÁZKOVÁ, Jana, *„Přislibujou sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.“ Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera - panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*, České Budějovice 2005 (diplomová práce HÚ JU).
- OGILVIE, Sheilagh – EDWARDS, Jeremy, *Ženy a „druhé nevolnictví“ v Čechách na počátku novověku*, HD 22, 1998, s. 5-49.
- PALECZEK, Raimund, *O začátcích „království Schwarzenberk“ v jižních Čechách. 350 let od příchodu Schwarzenbergů na Třeboň*, AT 12, 2011, s. 283-304.
- PÁNEK, Jaroslav, *Petr Vok z Rožmberka: život renesančního kavalíra*, Praha 2010.
- PÁNEK, Jaroslav, *Poslední Rožmberk: životní příběh Petra Voka*, Praha 1996.
- PEKAŘ, Josef, *Kniha o Kosti*, Praha 1998⁵.

- PETRÁŇ, Josef, *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, Praha 2011.
- PETRÁŇ, Josef, *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, Praha 1964.
- Podíl Františka Kutnara a agrárního dějepisectví na formování obrazu české minulosti*
(= Z Českého ráje a Podkrkonoší, supplementum 4), Turnov 1998.
- PROCHÁZKA, Vladimír, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963.
- PROCHÁZKA, Vladimír, *Výbava a výměnek na české vesnici v 16. a 17. století*, ČL 49, 1962, s. 55-63.
- SALABA, Josef, *Příspěvky k dějinám selského práva dědického v 17. století*, ČČH 12, 1906, č. 2, s. 191-197.
- SALABA, Josef, *Příspěvky ke kritice urbářů, pozemkových aj. knih, katastrů, map, starých účtů atd.*, SA 14, 1921, s. 1-31, SA 15, 1922, s. 1-16, SA 16, 1923, s. 1-44.
- SEDLÁČEK, August, *Hrady, zámky a tvrze Království českého III*, Praha 1994.
- SEDLÁČEK, Jaromír, *Právo výměnku v dějinném vývoji*, VČAZ 19, 1943, s. 101-104.
- SKOŘEPOVÁ, Markéta, *Struktura venkovských domácností v Novém Rychnově v první polovině 19. století*, HD 32, 2008, s. 54-104.
- SKOŘEPOVÁ, Markéta, *Venkovské vdovy a jejich postavení v rámci rodinných a sociálních struktur. Situace na panství Nový Rychnov v první polovině 19. století*, České Budějovice 2009 (diplomová práce HÚ JU).
- ŠTASTNÁ, Jarmila, *Výměnek a postavení výměnkářů v západním podkrkonoší*, ČL 58, 1971, s. 283-289.
- ŠTEFANOVÁ, Dana – CERMÁN, Markus, *Lebensunterhalt und Erwerb im Alter in ländlichen Gesellschaften der frühen Neuzeit*, in: KOLDINSKÁ, Marie – VELKOVÁ, Alice (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 83-107.
- ŠTEFANOVÁ, Dana, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen, 1558-1750*, Wien 2009.
- ŠTEFANOVÁ, Dana, *K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558-1750*, HD 22, 1998, s. 107-144.
- VELKOVÁ, Alice, *Fenomén stáří ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK (edd.), *Studie k sociálním dějinám 6*, 2001, Kutná Hora-Praha-Opava 2001, s. 145-156.

- VELKOVÁ, Alice, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009.
- VELKOVÁ, Alice, *Proměny venkovské společnosti v letech 1700-1850*, ČČH 105, 2007, s. 809-857.
- VELKOVÁ, Alice, *Staré ženy ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Zdeněk HOJDA - Marta OTTLOVÁ - Roman PRAHL (edd.), *Vetché stáří, nebo zralý věk moudrosti? Sborník příspěvků z 28. ročníku symposia k problematice 19. století*. Plzeň, 28. února-1. března 2008, Praha 2009, s. 204-226.
- VELKOVÁ-KLÁŠTERSKÁ, Alice, *Zásahy státu do vztahu mezi vrchností a poddanými a jejich dopad na vesnickou rodinu na přelomu 18. a 19. století*, ČNM-řada historická 168, 1999, s. 53-72.
- VOLF, Miloslav, *Vývoj gruntovní knihy ve světle zákonů a hospodářských instrukcí*, ZČZA 8, 1939, s. 41-108.
- VOLF, Miroslav, *Výsledky soupisu gruntovních knih ve Středočeském kraji*, SAP 16, 1966, s. 50-127.
- ZEITLHOFER, Hermann, *Arbeit und Alter in ländlichen Gesellschaften der Frühen Neuzeit. Die Erwerbstätigkeit im Alter zwischen eigenem Besitz und den Zwängen einer „Ökonomie des Auskommens“*, in: *Jahrbuch für Wirtschafts-geschichte* 1, Berlin 2008, s. 31-54.
- ZEITLHOFER, Hermann, *Das Ausgedinge am Beispiel der südböhmischen Pfarre Kapličky (Herrschaft Vyšší Brod), 1700 bis 1738*, JSH 65, České Budějovice 1996.
- ZEITLHOFER, Hermann, *Die „eisernen Ketten“ der Heirat. Eine Diskussion des Modells der „ökonomischen Nischen“ am Beispiel der südböhmischen Pfarre Kapličky, 1640-1840*, in: Christophe DUHAMELLE – Jürgen SCHLUMBOHM (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 35-61.

VI. SEZNAM ZKRATEK

VI. 1. Časopisy

AT	Archivum Trebonense
ČČH	Český časopis historický
ČL	Český lid
ČNM	Časopis národního muzea
HD	Historická demografie
JSH	Jihočeský sborník historický
OH	Opera historica
SA	Selský archiv
SAP	Sborník archivních prací
SNM	Sborník Národního muzea
VČAZ	Věstník české akademie zemědělské
ZČZA	Zprávy Českého zemského archivu

VI. 2. Archivní fondy-edice-prameny

AČ	Archiv český
OS	Okresní soud
VS	Velkostatek

VI. 3. Instituce

HÚ JU	Historický ústav Jihočeské univerzity
SOA	Státní oblastní archiv

VI. 4. Měny

kgm.	kopa grošů míšeňských
zl.	zlatý
C. M.	konvenční měna

VI. 5. Jiné

č.	číslo
fol.	folio
Nro	numero
r.	rok
s.	strana
sign.	signatura
sv.	svazek

VII. SEZNAM TABULEK V TEXTU

Tabulka č. I.3.3.1. Jména vsí uvedená ve smluvních zápisech, panství Třeboň (1725-1735)	42
Tabulka č. I.3.3.2. Jména vsí uvedená ve smluvních zápisech, panství Třeboň (1775-1785)	43
Tabulka č. I.3.3.3. Počet domů na vsích uvedených ve smlouvách, panství Třeboň (1790)	44
Tabulka č. I.3.3.4. Velikost vesnic, panství Třeboň (1790)	45
Tabulka č. I.3.3.5. Sepsané smlouvy na vesnicích, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	46
Tabulka č. I.3.3.6. Rozčlenění výměnkářských smluv, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	47
Tabulka č. I.3.3.7. Důvody neexistence zápisu o výměnku, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	48
Tabulka č. I.3.3.8. Důvody nestanovení výměnku, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	48
Tabulka č. III.1.1. Přehled typů usedlostí ve smlouvách, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	65
Tabulka č. III.1.2. Rozsah cen usedlostí, panství Třeboň (1725-1735)	65
Tabulka č. III.1.3. Rozsah cen usedlostí, panství Třeboň (1775-1785)	66
Tabulka č. III.1.4. Doba převodu usedlosti na nového majitele bez ohledu na výměnek, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	66
Tabulka č. III.1.5. Převod usedlosti ve vztahu odstupujícího k nastupujícímu hospodáři, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	67
Tabulka č. III.1.6. Způsob zisku usedlosti, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	67
Tabulka č. III.1.7. Požadování dědických podílů při převodu usedlosti bez ustanovení výměnku, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	67
Tabulka č. III.1.8. Přehled druhů dědických podílů při převodu usedlosti za života jednoho z rodičů bez ustanovení výměnku, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	68
Tabulka č. III.1.9. Zajištění zbývajících potomků rodiči na výměnku, panství Třeboň (1725-1735, 1775- 1785)	68

Tabulka č. III.1.10. Forma dědických podílů požadovaných odstupujícím hospodářem v příbuzenském vztahu vůči nastupujícímu, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	69
Tabulka č. III.1.11. Forma dědických podílů požadovaných odstupujícím manželským párem v příbuzenském vztahu, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	69
Tabulka č. III.1.12. Forma dědických podílů požadovaných odstupující vdovou, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	70
Tabulka č. III.1.13. Forma dědických podílů požadovaných odstupujícím hospodářem v nepříbuzenském vztahu, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	70
Tabulka č. III.1.14. Přehled druhů dědických podílů při zdědění usedlosti bez ustanovení výměnku, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	71
Tabulka č. III.1.15. Přehled jednotlivých druhů dobytka uvedených ve smlouvách jako součást dědického podílu, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	71
Tabulka č. III.1.16. Přehled jednotlivých druhů hospodářského nářadí uvedených ve smlouvách jako součást dědického podílu, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	72
Tabulka č. III.2.1. Odchod na výměnek, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	80
Tabulka č. III.2.2. Vztah nového hospodáře k odstupujícímu, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	80
Tabulka č. III.2.3. Vztah nového hospodáře k odstupujícímu manželskému páru, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	81
Tabulka č. III.2.4. Vztah nového hospodáře k vdově odstupující na výměnek, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	81
Tabulka č. III.2.1.1. Důvody předání usedlosti a odchodu na výměnek, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	85
Tabulka č. III.3.1.1. Druhy plodin vyskytující se ve výměnkářských smlouvách, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	98
Tabulka č. III.3.1.2. Přehled výměnkářů požadujících naturální dávky, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	98
Tabulka č. III.3.3.1. Přehled možností sdílení ubytovacích prostor, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	99

Tabulka č. III.3.3.2. Vymínění jednotlivých druhů dobytka uvedených ve smlouvách, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	99
Tabulka č. III.3.4.1. Přehled typů polností uvedených ve výměnkářských smlouvách, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	100
Tabulka č. III.3.4.2. Polnosti a jiné složky výměnku, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	100
Tabulka č. III.3.5.1. Výměnkářské prostory uvedené v zápisech, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	101
Tabulka č. III.3.6.1. Služby požadované jako součást výměnku, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	101
Tabulka č. III.3.6.2. Skupiny výměnkářů požadující zvláštní služby, panství Třeboň (1725-1735, 1775-1785)	101

VIII. SEZNAM PŘÍLOH

VIII. 1. Textové přílohy

Příloha č. 1: Zpětné přiřazení oddělené chalupy ke gruntu.

[SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1980, kniha č. 338, fol. 58v.]

Příloha č. 2: Prodej usedlosti a její splácení.

[SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1979, kniha č. 337, smlouva ze dne 10.1.1730, grunt Václava Pechana.]

Příloha č. 3: Bezplatný převod nemovitosti z důvodu velkého zadlužení.

[SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1979, kniha č. 337, smlouva ze dne 14.1.1729, grunt Salavova.]

Příloha č. 4: Rozdělení majetku hospodářem mezi dva syny.

[SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1979, kniha č. 337, smlouva z roku 1730, grunt Štiastnýho; tamtéž, smlouva ze dne 21.11. 1730, čtvrt Tomáše Štiastnýho.]

Příloha č. 5: Uzpůsobení rozsahu výměnku hospodářské situaci na usedlosti.

[SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1980, kniha č. 338, fol. 101r.]

Příloha č. 6: Způsob řešení situace, pokud se na usedlosti vyskytli dvě osoby požadující výměnek.

[SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1980, kniha č. 338, fol. 27v.]

Příloha č. 7: Zásah správních orgánů v případě neshod a špatných vztahů.

[SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1980, kniha č. 338, fol. 277v.]

Příloha č. 8: Postoupení usedlosti právoplatnému nástupci, který si chce založit rodinu.

[SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1980, kniha č. 338, fol. 315v.]

VIII. 2. Obrazové přílohy

1. Mapa třeboňského panství od Fabiána Maxmiliána Svobody z období před rokem 1729. [SOA Třeboň, VS Třeboň, mapa č. 2., sign. IA Nro 1c.]
2. Mapa rybníční soustavy třeboňského panství z r.1779 od W. J. J. Pachmanna. [SOA Třeboň, VS Třeboň, mapa č. 1, sign. 1A Nro 1b.]
3. Výměnkářská smlouva zapsaná v roce 1726. [SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1979, kniha č. 337, smlouva ze dne 19.1.1726, grunt Jana Piechoty.]
4. Ukázka německy psané výměnkářské smlouvy z roku 1726/1727. [SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1979, kniha č. 337, smlouva ze dne 21.1.1727, grunt Johanna Hirschena.]

5. Ukázka výměnkářské smlouvy z roku 1736. [SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1979, kniha č. 337, smlouva ze dne 5.11.1736, grunt Jandy.]
6. Německy a česky psané výměnkářské smlouvy z roku 1775. [SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1980, kniha č. 338, fol. 9v; tamtéž, fol. 10r.]
7. Výměnkářské smlouvy z roku 1776. [SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1980, kniha č. 338, fol. 61v; tamtéž, fol. 62r.]
8. Ukázka svatebních smluv z roku 1781 zapsaných ve výměnkářské knize. [SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1980, kniha č. 338, fol. 215v; tamtéž, fol. 216r.]

IX. PŘÍLOHY

IX. 1. Textové přílohy

Příloha č. 1: Zpětné přiřazení oddělené chalupy ke gruntu.

[SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1980, kniha č. 338, fol. 58v.]

Ves Ponědraž

Postaupení chalupy u živnosti Němcovské

Poněvač Josef Němec nynější hospodář jeho vlasní dceři Marianě, která jsi za manžela vyvolila Václava Lamače ztýž vsi, on tu k živnosti patřící chalupu, kterou on sám vystavěl na věčný dědičný čas, jakožto svej dceři Marianě a sic tomu jejímu manželu, a tu chalupu novému hospodáři Václavovi Lamačovi dobrovolně upauští, jen s tou vejminkou ale že někda žádný po nich dvauch totiž Václavovi a Marianě pozůstalý krevní dědic na tej chalupě tý moci nemá ani mít nebude ji do cizích = ani jiných rukauch předati, aneb prodati: Kdyby ale dnes neb vzejtra po zemření jejich žádný krevní dědic se vynajíti nemněl, a neb bejti nemá, tak techdy ta chalupa zas kté živnosti připadne, a jako kdy jindy patřiti má, a bude kdežto se stalo u přítomnosti rychtáře v zámku třeboňským dne 21. 7bris [1]776.

Příloha č. 2: Prodej usedlosti a její splácení.

[SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1979, kniha č. 337, smlouva ze dne 10.1.1730, grunt Václava Pechana.]

Leta Paně 1729 dne 10. Januari 1730. Václav Pechan jsauce nevděčný strejci svému Matějovi Pechanovi, který mu prve tuto živnost dobrovolně pustil, a poněvadž týž Václav taky nic nevyplácel kromě 2 kop grošů 35 x. Pročež starej Matěj Pechan maje nyní mladou manželku navrátí jemu Václavovi těch 2 kopy grošů 35 x, a ujme tuto živnost zase znovu, (...).

Příloha č. 3: Bezplatný převod nemovitosti z důvodu velkého zadlužení.

[SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1979, kniha č. 337, smlouva ze dne 14.1.1729, grunt Salavova.]

Leta Paně 1728 dne 14. Janu[ari] 1729. Poněvadž Šimon Salava tak ničemným hospodářem byl, že i nábytek hospodářskej rozundal, pročež taková živnost puštěna jest Šimonovi Janauškovi z Řípce, v předešlým šacunku, a to sice tou povinností, aby těm

3 sirotkům Pavlovi, Jakubovi a Janovi po neb. otci Václavovi Salavovi, povinen byl tu jednu jalovici, která jim po neb. otci zůstala, časem svým vydati, též všechny nápadníky a dlužníky, jak za předešlého hospodáře rozepsané byly, podle vejrunkův spláceti.

Příloha č. 4: Rozdělení majetku hospodářem mezi dva syny.

[SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1979, kniha č. 337, smlouva z roku 1730, grunt Štiastnýho; tamtéž, smlouva ze dne 21.11. 1730, čtvrt Tomáše Štiastnýho.]

Ves Sviny

Grunt Štiastnýho. Fol: 122

Leta Paně 1730. Jakub Štiastný pauští synovi Jakubovi tuto živnost jeden lán, čtvrt pak panskau zanechávajíc druhému synu Tomášovi, kterej potom po otci dalejíc nic děditi nemá, v starém šacunku za .....500 (kop grošů míšeňských)

Co mu při ní nechá, a strany vejměnků, až se mezi sebou urovnají, budaucně se annotirovati bude.

Čtvrt Tomáše Štiastnýho. Fol: 443

A°: 1730 dne 21. 9bris pauští Jakub Štiastný synovi Tomášovi tuto čtvrt panskau, však na ten způsob, že po otcova smrti daleji žádného aučastku k pohledávání míti nebude, ani při živnosti, která se bratrovi připsala, a odevzdává mu tuto čtvrt svobodnau od napadníkův, a jakožto zaplacenau, kteražto se mu tuto taky jakožto zaplacena připisuje v šacunku za .....50 (kop grošů míšeňských)

A kni pauští jemu Josef Filipek svau novau chalupu taky dědičně.

Příloha č. 5: Uzpůsobení rozsahu výměnku hospodářské situaci na usedlosti.

[SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1980, kniha č. 338, fol. 101r.]

Ves Bošiletz

Chalupa Šišková

Pozůstalá vdova Alžběta po nebošti[kovi]Matějovi Šiškovi, skrze nedostatek a zešlé stavení na té chalupě dýle hospodařiti sama nemůže, pročesť ji upouští svému vlastnímu synu Jakubovi, a poněvač se tu ale ještě při tej chalupě 2 nezaopatřené děti totiž Mariana a Anna vynacházejí kterejm nový hospodář kdyby nějakému štěstí přijíti mněly jednej každěj 1 roční telátko povinen dáti bude, nyní pak ale ještě bude nový hospodář jeho matce Alžbětě až do její smrti každo ročně ½ strycha žita jménem vejměnků dáti a v chalupě přechovati.

Konečně přináší a zahání na tuto chalupu nevjesta Kateřina, vlastní dcera Víta Křihy ze vsi Ponědražka. Totiž

1 pár vejřesků za ..... 12 Kr.

1 krávu.....8

1 jallovici 3

4 strychy ječmene po 2 Kr.....8

4 ovce.....6

Kdežto se stalo u přítomnosti rychtáře jakošto světka, a ta nadepsaná chaluppa kdyby nový hospodář z tohot[o] světa sjíti mněl, má a hned jeho manželka tu chalupu užívati, a k ní práva míti. Na zámku Třeboňském dne 7. Febr[uaris] 1778

Confirmatur Anno die Josef Kaubele Rychtář a

ut Supra spolu svědek

Václav Josef Tomši

Director

Příloha č. 6: Způsob řešení situace, pokud se na usedlosti vyskytli dvě osoby požadující výměnek.

[SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1980, kniha č. 338, fol. 27v.]

Ves Novosedlo

Postaupení živnosti Kubalovské

Poněvač Antonín Kubal na svojí živnosti o všechem dobytek i o jiné hospodářství přišel, a na tenle parauchanej stav jest, tak že nyní více schopný nejni svému hospodářství zadost učiniti, pročež jí pauští Martinovi vlastnímu synovi Pavla Jílka rychtáře Novoseckého, na ní ale pro nemožnost dokona nic do hospodářství nezanechává mimo dluhův, které jsau následující. Totiž

...

Co se dotejče vejminěnku, tenponěvač stará vejměnkářka živa jest, nedostal žádnéj, ona ale nadřečená vejmněnkářka bude míti nyní u nového hospodáře následující žita 4 str. ječmene 1 str. ovsa ½ str. 6 záhonů k vmladí a k lnu a louku pro krávu dehetník, byt v sednici až do smrti vdovy, a Pavel Jílek slibuje jí ročně 1 mandl sena přidati.

Confirmato Pavel Jílek Rychtář

Novoseckej

Pozn.: Místo vejmněnku od dnešního dne totiž od 18. 7bris [1]784 bude ona vejměnkářka u hospodářova stolu.

Příloha č. 7: Zásah správních orgánů v případě neshod a špatných vztahů.

[SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1980, kniha č. 338, fol. 277v.]

Ves Lužnitz[e]   Jednota Kobalovská

Poněvadž nejmilostivější kníže pán roku 1782 dne ..... poručiti ráčil, aby pro uvarování vječího hříchu a křiku Mariana Kočandova na vejměnek sazena, a syn její Adalberth za hospodáře určen a ustanoven byl, stím příkazem, dyby ony mimo naděje se jest srovnati nechtěli docela zahnaní a na jiného tato dominicalni chalupa prodána má býti, též slavnej králo[vský] krajsk[y] auřad na žalovy od Mariany Kočandový, a ne od auřadu zdejšího dostala odpovědi, decidiroval, aby dle knížecího poručení tím více pokračován bylo, poněvadž při vrchnosti pozůstává, tomu a lepšímu zachovalému podanému chalupu dáti, kterýš poručení dne 11. Febr[uaris] [1]783 kzdejšímu knížecímu auřadu přišlo, pročez na to knížecí poručení se následovně jemu tato chalupa šacuje, a jemu tato chalupa šacuje, a jemu při živnosti zanechá totiž

dle kruntovní lužnický knihy Folio 334. ačkoliv tato chalupa jen za 50 β šacována, poněvač alle nová sednice, a přístavek novje vystavený byl pročez dle ausudu rychtáře tato za 70 β uznána jemu se šacuje za 70 β

Prež co mu alle matka při tejto chalupě nic nezanechává, pročez tato chlupa jedně, v tejto ceně 70 β se mu připisuje, a zavazuje jse on syn Vojtěch předně aby ona až do svatého Víta její dobytek v tej chalupě vychovati mohla, potom alle povinována bude dobytek aš na jednu krávu prodati, přes to poněvadž by oni se dyby ona pole míti mněla dobře srovnati nemohli se jí, sutej vejmněnek kuvarování všech mrzutostí křiku a hříchu jse věnuje. Totiš   pšenice.....2 vr.

žita.....8 str.

hrachu.....2 vr.

ovsa.....1 str.

sena.....10 cent.

6 záhonů kvomladí, strom žlutka a ..... palouku, neb trávník po 1 vr. 2 M. v prostřet mezi polmi vynacházející, a ačkoliv syn Vojtěch na zimu všechny pole zasel, uznává rychtář aby ona Maria Anna Kovandová ve z nich štvrti semeno letoš od zimního vobilí táhla, a dyby ona všechno semeno jarý dáti mněla, též třetí díl s toho táhnouti má. Budoucně ale ona od této chalupy, nic víc nežly tento sutej vejmněnek a do smrti užívati byt pohromadě mají míti. Jenž se stalo v Třeboni dne 15. Marty 1783

Director

Příloha č. 8: Postoupení usedlosti právoplatnému nástupci, který si chce založit rodinu.

[SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. OS Třeboň 1980, kniha č. 338, fol. 315v.]

Ves Bošiletz

Živnost Křižatkova

Já Matěj Křižatko poněvač Lorentz dědic živnosti této mně žádá, aby moch takovou poněvač hospodařiti stavu jest, a ženiti se chce, propustil, pročez mu ji postupuju, jemu při ní nechávajíc, vícejc než sem nastoupil Totiž

(...)

IX. 2. Obrazové přílohy

Obr. 1.-Mapa třeboňského panství od Fabiána Maxmiliána Svobody z období před rokem 1729.

Obr. 2.-Mapa rybníční soustavy třeboňského panství z r.1779 od W. J. J. Pachmanna.

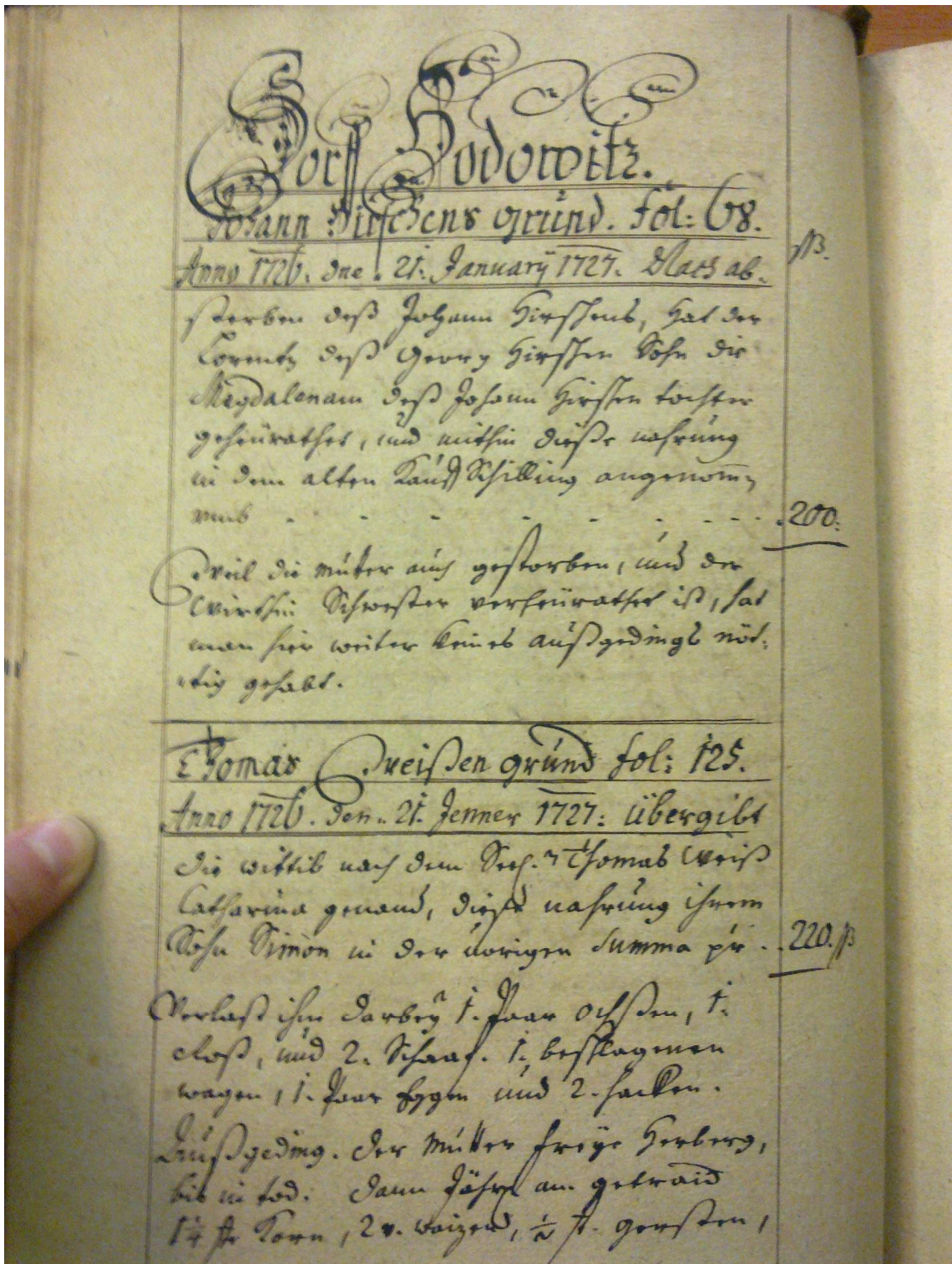

 Důvěry
 Průnt Jana Diekots. fol: 32. a 46.
 Leto Janie 1725. dne. 19. Janu. 1726.

Jo Imrti Jana Diekots, uzal žio „
 „ nosd tuto Cyn gabo Nawuzina, to
 Nawom Gruzimku za . . . . . 70.
 Zastit pizij uij 1 Janu Louj, Janu wolá,
 2. wozy Powany, 1. bozy, 2. Flauisy, a
 Swogo Trauy.
 Alegmimad widowie Cydmilo, Afrancku
 pizij žiwosty do Imrti. wozkoweb.
 Zymnik opruj 1 stu 2w. Gruznyjsk opruj
 1 stu 2w. Gruzni 2w. Komladie 2 zastony
 Pzoty, 2. na zastadie do Lini, lict žizidit
 pod Nobli, pro Awai Afrancku Galispi pizij
 žiwosty, a pizij uij zastadie, do gzi Imrti,
 Kawa co gzi žiwost Imrti, za po žizio.
 „ wozij pripadne.
 Pšiuowoi Swadri da žostodan 1/2 wozy
 Powany, 1/2 bozy, Matanšewi pul do
 wany, 1/2 bozy, a Janu tollad. birtie
 1. Swaw, 1. Swazy. Marwanio 1. Swaw
 1. Swazy. Marwanio 1. Swaw 1. Swazy.
 a wozprawi žizidamí pedla uwyznosty.
 Actum w tuzelbonj Anno et die ut supra.

Obr. 3.-Výměnkářská smlouva zapsaná v roce 1726.

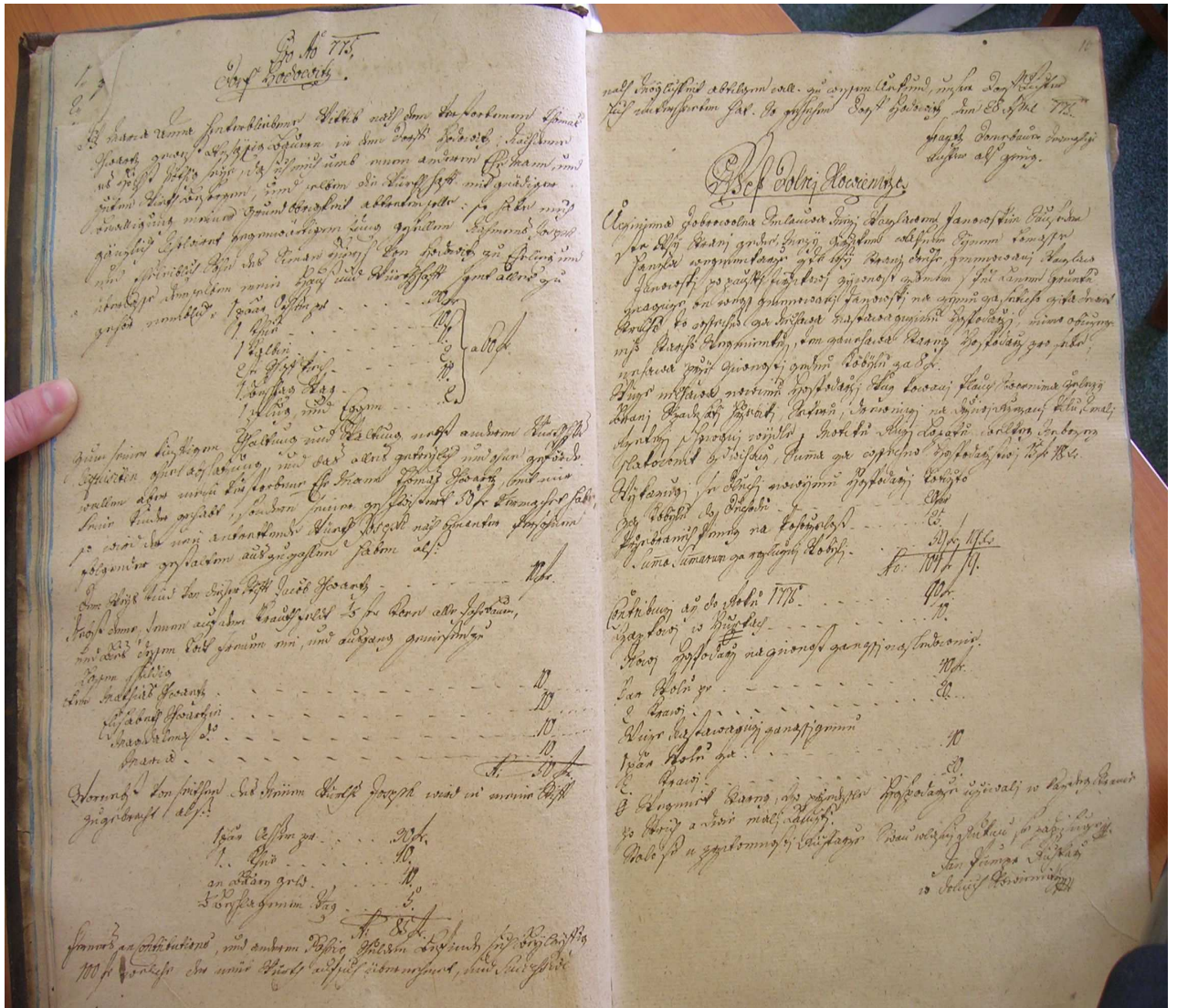

Obr. 4.-Ukázka německy psané výměnkářské smlouvy z roku 1726/1727.

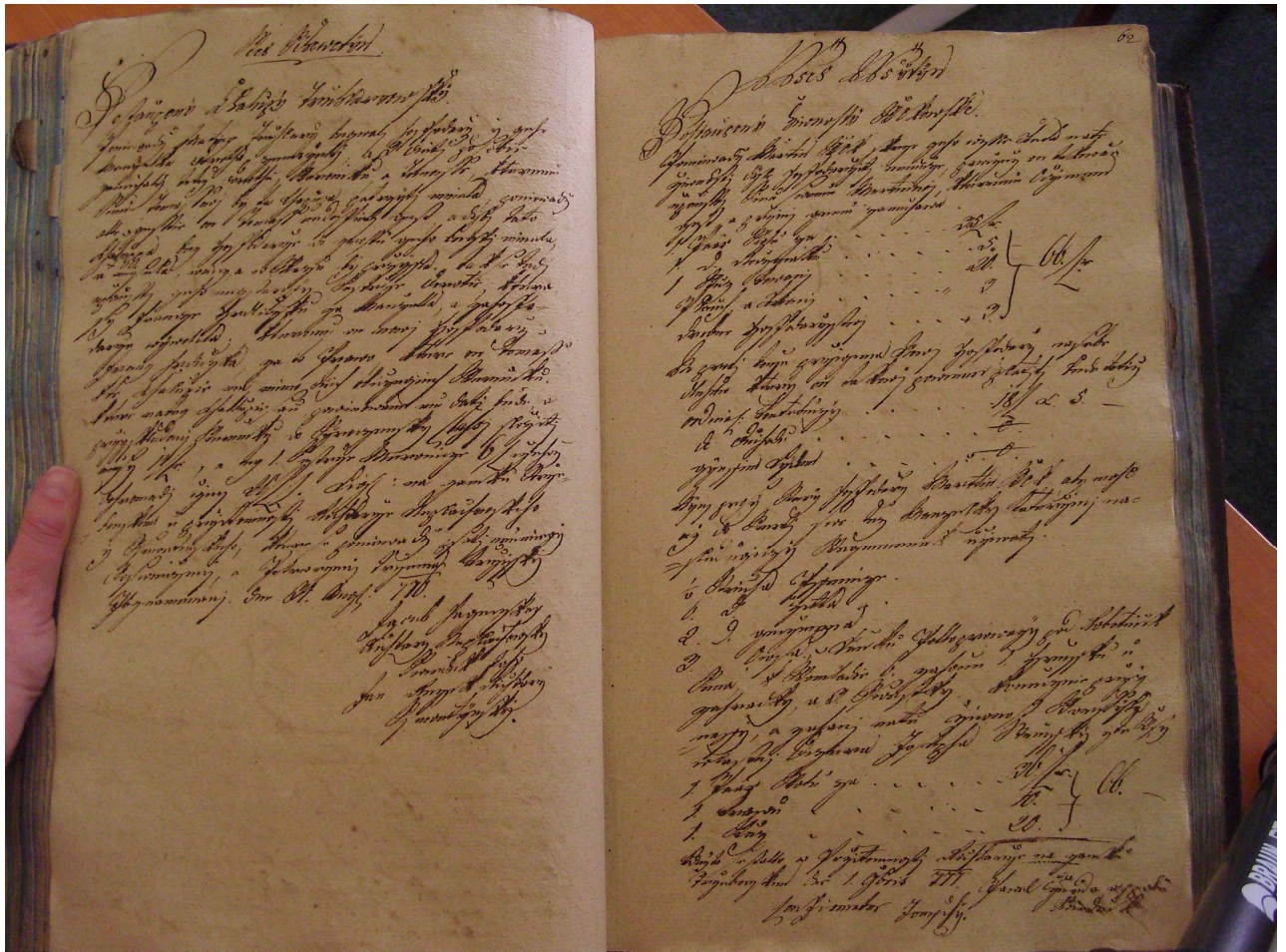

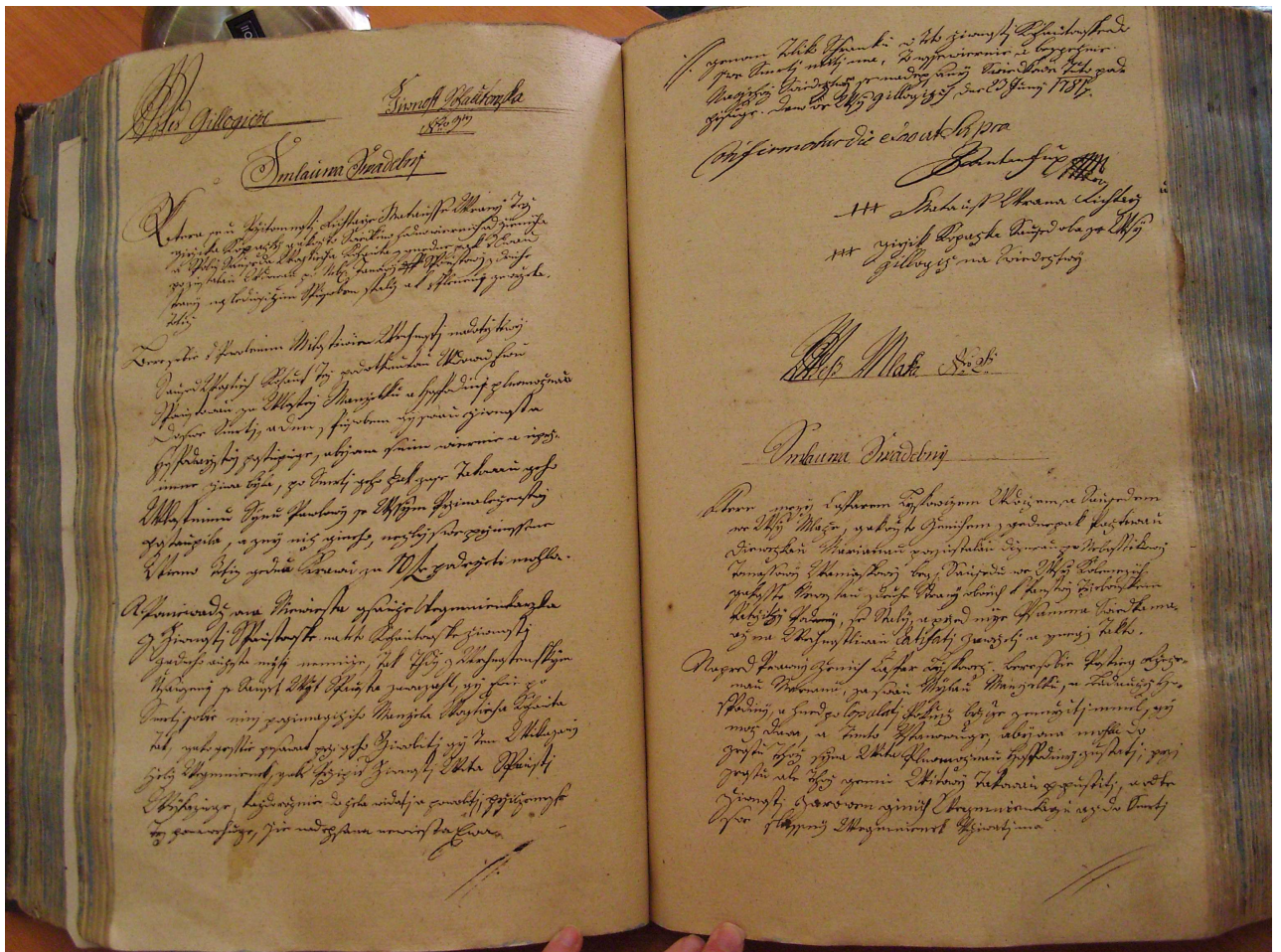
Obr. 6.-Německy a česky psané výměnkářské smlouvy z roku 1775.

Obr. 7.-Výměnkářské smlouvy z roku 1776.

Obr. 8.-Ukázka svatebních smluv z roku 1781 zapsaných ve výměnkářské knize.